

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta, Katedra sociologie

(studijní obor: sociologie, studijní program: sociologie)

JIŘÍ VINOPAL

**KOGNITIVNÍ PŘÍSTUPY V METODOLOGII VÝZKUMNÝCH
ŠETŘENÍ: METODA OKAMŽITÉ VALIDIZACE**

***COGNITIVE ASPECTS OF SURVEY METHODOLOGY: THE
IMMEDIATE VALIDATION METHOD***

d i s e r t a č n í p r á c e

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Buriánek CSc.

2007

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracoval samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Jiří Vinopal

Poděkování

Děkuji svému školiteli, doc. PhDr. Jiřímu Buriánkovi CSc., za bohatou inspiraci a podporu při mém směřování k tematice kvality výzkumného nástroje i při orientaci v prostředí metodologie sociálněvědního výzkumu; a také za důvěru projevovanou v průběhu celého studia, která vyváženým způsobem motivovala i zavazovala. Vysoce si cením možnosti čerpat zkušenosti s teorií i praxí sociálněvědního výzkumu, které se mi dostalo v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., a děkuji tímto jeho ředitelce, PhDr. Marii Čermákové, za důvěru a prostor, který mladým vědcům v podobné situaci poskytuje. Velice děkuji své manželce Ivě za podporu v kloubení studijních, pracovních a rodinných povinností a synům Vítovi a Danielovi za energii, kterou mne v této situaci dodávají.

Ve Žďáře nad Sázavou, 18. 4. 2007

ABSTRAKT

Disertační práce shrnuje výsledky autorova několikaletého studia kognitivních přístupů v metodologii průzkumů, a to jak v rovině teoretické, tak praktické. Na jedné straně systematicky zpracovává celou oblast kognitivních přístupů v podobě jejich zdrojů, východisek, teoretických koncepcí i metodologického aparátu, na druhé straně do tohoto proudu přispívá technikou okamžité validizace.

V úvodní části práce je tematika kognitivních přístupů vsazena do celkového rámce výzkumné chyby, čímž dochází k propojení kategorie standardizovaného dotazování s obecnějším metodologickým kontextem kvality výzkumných šetření. V následujících kapitolách jsou postupně probrány historické zdroje, kořeny a východiska kognitivních přístupů, jejich základní teoretické koncepce a metodologická výbava. V závěru je pak celkově zhodnoceno jejich postavení v současné výzkumné metodologii.

Hlavní pozornost je věnována situaci dotazování, která je chápána jako dualistická: definovány a popsány jsou jak aspekty kognitivní (zpracování informace a zodpovídání dotazů), tak také interakční (sociální setkání tazatele/výzkumníka a dotazovaného). Průběh kognitivních procesů je definován v souladu s převládajícími psychologickými koncepcemi a výklad vlivů působících na mentální procesy respondentů a jejich odpovídání se tak pohybuje ve sledu: interpretace otázky, vyhledávání informací v paměti, rozhodování a formátování odpovědi.

Samostatná kapitola je věnována metodám, které jsou v současné době využívány k ověřování kvality výzkumných nástrojů. Hlavní část se zabývá těmi, které vznikly nebo došly přímého uplatnění v rámci kognitivních přístupů (kognitivní rozhovor/verbální protokoly, kódování chování, debriefing, posouzení experty, měření reakčního času, atd.), jejich výklad je ovšem doplněn také souvisejícími přístupy, které původní metodologické portfolio rozšiřují, obohacují o nové prvky nebo ukazují směr jejich dalšího uplatňování.

K metodologické výbavě kognitivních přístupů pak druhá část práce přispívá vypracováním metody okamžité validizace, která se zaměřuje na odhalení interpretace klíčového pojmu nebo např. smyslu otázky, které si respondent vytvořil ve chvíli zodpovídání dotazu. Jsou rozpracovány její ideové, teoretické, praktické i metodologické aspekty; jsou definovány čtyři roviny, na nichž může být metoda okamžité validizace použita (metodologická, interpretační, meritorní a teoretická); je prozkoumána její vlastní validita a její fungování je předvedeno na řadě originálních empirických příkladů a metodologických experimentů.

ABSTRACT

The dissertation summarizes outputs of authors' research of cognitive aspects of survey methodology at the level of their theory as well as of their practical usage. On the one hand is the field of cognitive approaches elaborated systematically on the other the contribution to them is made by own Immediate validation technique.

As a lead-in cognitive approaches are put into the frame of survey error that links the standardized questioning theory with general context of survey quality. Following chapters inform about historical sources and basis of cognitive approaches, their fundamental theoretical conceptions and methodological tools. Finally their whole standing in contemporary survey methodology is evaluated.

The main attention is devoted to the situation of interviewing that is understood as dualistic: cognitive aspects [information processing and answering process] as well as interactional aspects [social encounter of interviewer/researcher and respondent] are defined and characterized. The course of cognitive processes is defined in accord with prevailing psychological concepts and explication of effects influencing mental processes of respondents and their answering proceeds with the logic: interpretation of a question, retrieval of information from memory, formulating the judgement and formatting the response.

Separate chapter is concentrated to methods that are currently used for evaluation of the questionnaire quality. Main part deals with those originating from cognitive approaches [cognitive interview/verbal protocols, behavioral coding, debriefing, expert appraisal, response latency measurement and so on], these are nevertheless supplemented by related approaches extending original methodological portfolio by new aspects or defining the direction of their next usage.

Second part of the dissertation contributes to this methodological area by developing the Immediate Validation method. The method is focused onto revealing the interpretation of the keyword in the question or the sense of the whole question which has respondent constructed at the moment of answering the question. Its theoretical, practical and methodological aspects are elaborated; four levels of usability are defined [methodological, interpretative, factual and theoretical]; techniques' own validity is inspected and its functioning is demonstrated by series of original empirical examples and methodological experiments.

OBSAH

1. ÚVOD	7
2. KONTEXT: VÝZKUMNÁ CHYBA	9
2.1. Celková výzkumná chyba.....	9
3. KOGNITIVNÍ PŘÍSTUPY	14
3.1. Cíle kognitivních přístupů.....	14
3.2. Teoretické zdroje.....	15
3.3. Etablování kognitivních přístupů.....	17
3.4. Druhy chyb zkoumané kognitivními přístupy.....	20
4. SITUACE DOTAZOVÁNÍ	23
4.1. Dualistické pojetí situace dotazování.....	23
4.2. Faktory ovlivňující kognitivní procesy v průběhu zodpovídání dotazu ...	31
5. METODY OVĚŘOVÁNÍ KVALITY OTÁZEK	67
5.1. Metody využívající kognitivních přístupů.....	68
5.2. Experimenty.....	84
5.3. Statistické přístupy.....	86
5.4. Zhodnocení metod kognitivních přístupů.....	89
6. OKAMŽITÁ VALIDIZACE	95
6.1. Základní charakterizace.....	95
6.2. Inspirace a zdroje.....	97
6.3. Roviny využití metody okamžité validizace.....	100
6.4. Způsob provedení.....	101
6.5. Příklady aplikace.....	103
6.6. Validizace metody okamžité validizace.....	122
6.7. Shrnutí metody okamžité validizace.....	132
7. ZÁVĚR	134
7.1. Úspěchy a neúspěchy kognitivních přístupů.....	134
7.2. Výzvy v kontextu výzkumné metodologie.....	136
LITERATURA	138

1. ÚVOD

Mluví-li někdy psychologové o „černé skříňce“ lidského vědomí, která pro ně zůstávala tabu po desetiletí vlády behaviorismu, můžeme o podobné „černé skříňce“ mluvit i v souvislosti se sociálními průzkumy po dobu vlády matematicko-statistických přístupů. Není tomu tak dávno, co větší skupina vědců obrátila svůj zájem k tomu, co se děje v hlavách respondentů jejich výzkumů, a ještě ani v současné době není zohledňování tohoto aspektu získávání informací na denním pořádku. Pozornost výzkumníků je stále nasměrovávána spíše k uvažování nad tím, kterou z propracovaných výběrových metod aplikovat, aby získali co nejdokonalější vzorek, nebo ke snaze nasadit na získaná data co nejs sofistickovanější metody statistické analýzy a dokázali je tak pokud možno beze zbytku vytěžít. Se vším respektem k důležitosti, přínosnosti a často až úžasnosti těchto metod však nelze nevidět podstatný nedostatek, který se za jejich adorací skrývá.

Pravděpodobně každý začínající sociolog je již na počátku své kariéry seznámen s varovným ukazováčkem poučky GIGO [Disman 1993: 61] a i v průběhu celého studia metod a technik sociologického výzkumu se dozvídá o tom, že co zanedbá na počátku výzkumu, zákonitě se mu vymstí na jeho konci. Pokud však jde o věc tak zásadní, jakou je dobrá formulace otázek, sestavení výzkumného nástroje a aranžmá situace získávání dat, dostupná doporučení se obvykle omezují pouze na obecnosti typu „otázka se nemá ptát na dvě věci současně“, „nemá být sugestivní“, „sociálně desirabilní“, „tazatel nemá respondentům napovídat“ atp. Proniknout do této problematiky alespoň stejně hluboko, jako bylo vniknuto do problematiky výběrových procedur nebo statistického zpracování dat dlouho nebylo pociťováno jako potřebné, možná i kvůli tomu, že schopnost kladení otázek byla považována za jakési umění, které je výzkumníkům vlastní už z toho titulu, že jsou výzkumníky. Přitom jde o problematiku velice složitou a hodnou podrobné analýzy.

Tématem této práce je oblast kvality informací získávaných od respondentů výzkumných šetření, a to v dikci přístupů psychologických, nikoli v dikci mnohokrát již velmi dobře zpracovaných přístupů statistických. Předmětem rozboru je zde proces získávání informací od respondentů a možnosti zlepšení, nebo alespoň kontroly kvality získávaných dat. Metodologickým rámcem,

ve kterém se hlavní část práce pohybuje, je oblast kognitivních přístupů (Cognitive Aspects of Survey Methodology), tedy metodologického proudu na pomezí sociologie, kognitivní a sociální psychologie a výzkumné praxe, který se právě problematikou psychologických stránek získávání informací od respondentů standardizovaných dotazníkových šetření zabývá.

Ačkoli teoretický a metodologický rámec celé práce je tentýž, cíle, které sleduje, lze rozdělit do dvou oblastí. Prvním z nich je shrnutí dosavadního poznání v oblasti kognitivních přístupů, jeho propojení s relevantními metodologickými koncepcemi vznikajícími mimo tento proud a v neposlední řadě také ucelené předložení této svébytné metodologie českému odbornému prostředí. Druhým cílem je představení metody okamžité validizace, která je do určité míry originálním přínosem autora k proudu kognitivních přístupů. Metoda se zaměřuje na identifikaci významových schémat, která respondenti přisuzují klíčovým pojmům otázek během procesu jejich zodpovídání, a vyslovuje se tedy k problematice kvality měření.

Struktura práce odpovídá těmto dvěma cílům. Obecně lze říci, že první část se zaměří na představení kognitivních přístupů, druhá na metody okamžité validizace. Struktura kapitol pak vypadá následovně: v první je zpracován konceptuální rámec, do kterého kognitivní přístupy řadím, tj. problematika výzkumné chyby. Ve druhé části budou představeny samotné kognitivní přístupy, tj. jejich zdroje, historie a cíle. Třetí kapitola popíše hlavní teoretické koncepce a podrobně rozebere problematiku kognitivních procesů činných během zodpovídání dotazů. Čtvrtá kapitola představí portfolio metod, které jsou používány k testování kvality výzkumného nástroje. Konečně šestá kapitola podrobně představí techniku okamžité validizace. Bude zde poukázáno na její teoretické zdroje, popsány hlavní principy aplikace, možnosti uplatnění budou předvedeny na originálním empirickém materiálu. V závěru bude analýze podrobena také validita metody samotné.

2. KONTEXT: VÝZKUMNÁ CHYBA

Oblast zájmu této práce spadá jednoznačně do sféry analýzy chyb, které se objevují v průběhu výzkumného procesu. Právě koncepce výzkumné chyby (survey error) je proto vhodným pozadím pro zakotvení široké oblasti snah o hodnocení, testování a úpravy výzkumných nástrojů. Jejich cílem je jednoznačně právě odhalení potenciálních zdrojů chyb, snaha o změření jejich velikosti nebo o jejich odstranění.

Vnímání celého výzkumného procesu z hlediska chyb, ke kterým v něm dochází, není zcela obvyklé. Ze zcela pochopitelných důvodů je metodologie chápána spíše jako nauka o „best practice“ daného odvětví než jako výčet soustavných nedostatků a nebezpečí, kterým se často lze vyhnout jen stěží. V metodologických učebnicích se proto můžeme setkat s jednotlivými typy chyb většinou pouze v souvislosti s partikulární problematikou, z čehož také pramení používání různé terminologie. Ucelené podání výzkumného procesu jako série chyb a nedostatků, jaké přináší například Groves [2004], je přitom velmi inspirativní. Poskytuje ne zcela obvyklý pohled na povahu výzkumu, otevírá nová hlediska, vyvolává nové otázky. Kupříkladu, který z druhů chyb je významný pro dané téma, pro dané cíle, pro daný typ analýzy..., a který naopak významný není? Za jakou cenu je možné jednotlivé chyby odhalit, analyzovat, redukovat? Za jakých okolností se to vyplatí a kdy nikoli?

2.1. CELKOVÁ VÝZKUMNÁ CHYBA

Grovesovo schéma umožňuje zařazení jednotlivých nedostatků všech praktických fází výzkumného procesu a dovoluje také propojení různých teoretických diskurzů: statistického, psychologického a ekonometrického [Groves 2004: 7].

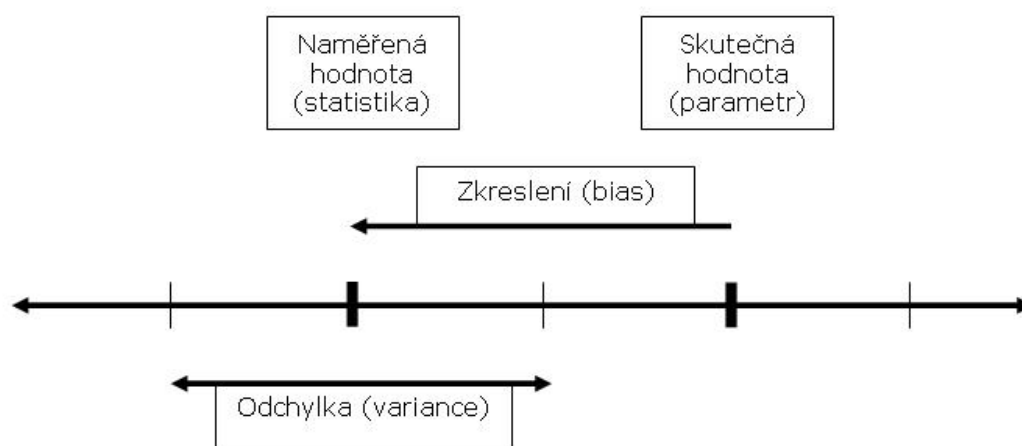
Každé měření určité proměnné je zatíženo určitou chybou. Na celkové chybě měření dané proměnné se přitom podílí velké množství faktorů (design výběru respondentů, neochota odpovídat, omyly tazatelů, nedostatky výzkumného nástroje atd.), které se mohou projevit dvěma různými způsoby.

Podle Grovese je proto třeba rozlišovat především systematické zkreslení (bias) a náhodnou odchylku (variance).

Bias (zkreslení) je konstantní (systematické) ovlivnění výsledku při každé aplikaci výzkumného designu. Informuje o rozdílu mezi průměrnou hodnotou měření a skutečnou hodnotou populace [Groves 2004: 8]. Variance (odchylka) je náhodná chyba proměnné vyplývající z rozdílů v hodnotách u jednotek výzkumu (respondentů, tazatelů, atp.), a je to tedy ta část chyby, která je specifická pro každé jedno použití výzkumného designu. Odkazuje na změny v hodnotě proměnné u jednotlivých příležitostech použití totožného designu, které je způsobeno tím, že se jej účastní jiné osoby (tazatelé, respondenti).

Systematické odlišení dvou typů chyb je zcela zásadní, neboť každá má jiné důsledky pro povahu dat a je tím pádem například také různě závažná s ohledem na různé analytické záměry.¹ Rozdíl mezi nimi lze graficky znázornit pomocí schématu 2.1.

Schéma 2.1. Chyby typu bias a variance

Prostřednictvím zkreslení a odchylky se projevuje mnoho rozmanitých konkrétních zdrojů chyb, které lze dále klasifikovat [Groves 2004: 11-12].

¹ Systematické zkreslení je závažným nedostatkem v případě deskriptivního výzkumu, jako je například popis populace, nemusí být ale nijak dramatické pro analytický přístup, který modeluje komplexní jevy a vztahy, neboť např. korelace proměnných nemusí být jejich systematickým zkreslením změněna [Groves 2004: 30].

Chyby nepozorování (nonsampling error) vznikají v důsledku nemožnosti podrobit výzkumu celou populaci a tradičně se jedná o

- chybu pokrytí (coverage error), vznikající v důsledku toho, že některé osoby nemají vůbec šanci být zkoumány (nejsou součástí opory výběru),
- chybu nezískání odpovědi (nonresponse error), která pramení z nemožnosti kontaktovat respondenta, případně z jeho odmítnutí participovat na výzkumu (unit nonresponse), nebo odmítnutí zodpovědět určitou otázku (item nonresponse) a
- výběrovou chybu (sampling error), která je důsledkem výpočtu statistiky na výběrovém souboru, nikoli na celé populaci.

Oproti tomu chyby pozorování (sampling error) odrážejí rozdíly odpovědí respondentů a skutečných hodnot proměnné a pramení z

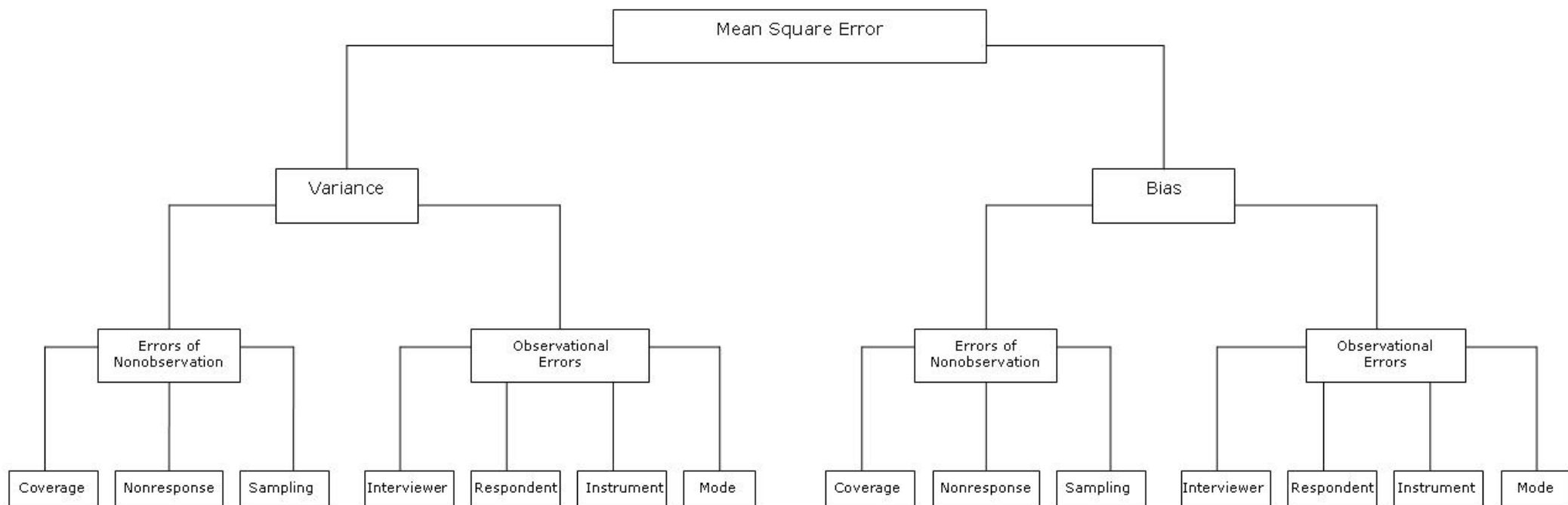
- chyb tazatelů (interviewer errors), tedy způsobu, jakým tazatel provádí rozhovor,
- chyb výzkumného instrumentu (instrument error), jako důsledku konkrétního zpracování dotazníku (např. efekty kontextu),
- chyb respondentů (respondent error), odrážející rozdílné schopnosti dotazovaných (vzdělání, kognitivní, komunikační dovednosti atp.) a
- chyb spojených se způsobem sběru dat, tedy v návaznosti na volbu konkrétní techniky získávání informací od respondentů (rozhovor, CATI, samovyplňování atp.).

Třetí oblastí zdrojů jsou chyby zpracování, tedy takové, které vznikají během technického zpracování a manipulace s daty. Sem patří například

- zápis odpovědi tazatelem
- kódování odpovědí výzkumníkem
- vkládání dat do počítače
- omyly při čištění atp.

Grafické znázornění struktury výzkumných chyb viz ve schématu 2.2.

Schéma 2.2. Konceptuální struktura a terminologie zdrojů chyb v průzkumu

Převzato z [Groves 2004: 10]

Do tohoto univerzálního schématu pak lze zařazovat pojmy používané v odlišných tradicích. Například termíny statisticky orientovaných přístupů celkové výzkumné chyby (total survey error): variabilita odpovědí, zkreslení vzorku, chyby měření, chyby pozorování atp., pojmy čerpající z psychologických kořenů, jako je validita a reliabilita, včetně jejich různých podob a dimenzí, nebo obecná vyjádření, jako je správnost či přesnost. Podrobněji Groves [2004:10-29].

Jak je patrné, své místo má v tomto schématu také oblast úrovně pozorování, tedy situace sběru dat. Chyby měření zde pramení ze čtyř hlavních zdrojů: osob tazatele a respondenta, výzkumného nástroje a techniky sběru dat. Studium chyb vznikajících v těchto oblastech má dlouhou tradici a nabývá v současné době mnoha rozmanitých podob od striktně statistických přístupů po analýzy čistě kvalitativního rázu. Svým zaměřením do této oblasti spadá také proud kognitivních přístupů, který, ačkoli se ze svého titulu věnuje především mentální stránce procesu zodpovídání otázek během rozhovoru, nutně přesahuje do kontextuálně neoddělitelných oblastí podoby dotazu, osoby tazatele nebo konkrétní techniky a kontextu získávání informace.

Jak je také zřejmé, kontext chyb výzkumu je podstatně širší, než jaký je obsažen v zájmu o kvalitu výzkumného nástroje, nelze se jím však podrobněji zabývat v rámci této práce. Prvním uceleným teoretickým i praktickým hnutím, které se věnovalo právě této speciální oblasti, byly kognitivní přístupy. V současné době však již nejsou proudem jediným a dokonce se začíná ukazovat, že kontext kognitivních aspektů dotazování je pro potřeby konstrukce kvalitních výzkumných nástrojů poněkud úzký. Proto je vhodné jako jeden celek chápat spíše celou oblast chyb měření, k níž lze přistupovat z pozic kognitivních, ale také statistických nebo experimentálních. Ideálním stavem je pak jejich soustředění pod střechou snah o odhalování, měření a odstraňování chyb vznikajících v průběhu získávání informací od respondentů.

Kognitivní přístupy však mají přesto v této oblasti zřetelný primát a je namístě se jim věnovat trochu podrobněji. Právě vědci a výzkumníci věnující se kognitivním aspektům situace dotazování se totiž zasloužili o ohromný nárůst pozornosti tomuto dlouho opomíjenému aspektu empirického sociálního výzkumu a učinili z něj předmět systematického zájmu pro odborníky dalších odvětví a tradic. Budova zkoumání kvality primárních empirických informací tak díky nim v současné době stojí na širokém spektru pevných základních kamenů a má před sebou perspektivní budoucnost.

3. KOGNITIVNÍ PŘÍSTUPY

3.1. CÍLE KOGNITIVNÍCH PŘÍSTUPŮ

Kognitivní aspekty metodologie průzkumů (Cognitive Aspects of Survey Methodology – CASM) je název, zastřešující v současné době velice pestrou paletu různorodých přístupů a metod. Pojmenování samo se váže k počátkům institucionalizace tohoto poměrně mladého směru v rámci metodologie společenských věd, a je proto již dobře etablováno ve vědeckém i výzkumném prostředí zemí, v nichž dochází k jeho největšímu rozmachu a uplatnění, tedy zejména v USA a Německu.²

Jádro těchto přístupů je dobře čitelné již z jejich názvu: nejobecněji řečeno jde o zohlednění kognitivních aspektů, které vstupují do hry během procesu získávání informace od respondentů. Pozornost je přitom věnována kognitivním procesům probíhajícím v rámci celé interakce tazatele a dotazované osoby (resp. procesu vyplňování dotazníku respondenty) a to jak na straně respondentů samotných, tak na straně tazatelů, případně výzkumníků. Obecným cílem je odhalení reálných či potenciálních zdrojů zkreslení odpovědí, které se mohou vyskytnout na různých úrovních interakce a komunikace (modalita techniky sběru dat, osoba tazatele, prostředí, téma a cíl výzkumu, vlastní kognitivní procesy na úrovni respondenta i tazatele atd.), a je proto možno zařadit je do širšího metodologického rámce – problematiky sledování a měření nevýběrových chyb, které vznikají v průběhu výzkumu [Tourangeau 1999: 177; O’Muircheartaigh 1999; Groves 2004]. Konkrétním praktickým cílem jejich uplatňování je pak především zvyšování kvality výzkumných nástrojů, tedy otázek i celých dotazníků.

² Vzhledem k dosavadní absenci tohoto proudu v českém prostředí prozatím není ustálen český ekvivalent. Již se však lze setkat s obecným vyjádřením kognitivní přístupy, které podle mého názoru dostatečně jednoznačně a přitom srozumitelně postihuje podstatu věci [Buriánek 1998].

3.2. TEORETICKÉ ZDROJE

Vznik kognitivních přístupů stojí na dvou základních pilířích, jejichž důležitost a trvalý vliv lze sledovat i v současnosti.

Zdrojem, který by snad bylo možno označit za praktický, jsou sociální průzkumy v klasické kvantitativní podobě, užívající standardizovaných výzkumných nástrojů v rámci standardizovaných situací sběru dat. Časově lze tento zdroj ztotožnit se vznikem a bohatou historií empirických společenských šetření ve dvacátém století, teritoriálně pak můžeme jeho kořeny sledovat především ve Spojených státech amerických (převážně praktické zaměření a motivace díky široce rozvinuté oblasti celonárodních průzkumů a velkých výzkumných organizací) a v Německu (spíše teoretické zaměření díky tradici akademického výzkumu a rozvíjení metodologie vůbec).

Druhým zdrojem, zásobujícím tuto oblast spíše teoretickými koncepty a vodítky, je kognitivní psychologie, rozvíjející se jakožto dominantní psychologické paradigma zhruba od 60. let 20. století. Orientace na procesy myšlení, zpracování informace a tematiku lidské mysli vůbec tehdy byla přirozenou reakcí na do té doby dominantní paradigma behaviorismu. Radikální pojetí nejvlivnějších psychologů své doby, J. Watsona a B. F. Skinnera, které zkoumání a výklad lidského jednání redukovalo na jednoduchou linii podnět – reakce, postupně přestávalo být únosné jak pod tíhou rozvoje teoretických koncepcí (Gestalt psychologie, Tolmanův zájem o účel a záměr chování [Tolman 1932]), tak tváří v tvář novým objevům na poli psychobiologie (organizace struktur mozku - K. S. Lashley, struktura neurálních spojů v mozku v souvislosti s učením - D. Hebb, kapacita lidské mysli, paměti – G. Miller), lingvistiky (teorie osvojování jazyka - N. Chomsky) či výpočetní techniky (informační kódy, způsoby zpracování informace apod.)³. Během druhé poloviny 20. století se nový přístup k člověku, jeho myšlení a tím pádem i jeho místu ve světě projevil v mnoha vědních oborech, jako je psychologie, psychobiologie, neurověda, lingvistika, antropologie, umělá inteligence, filozofie, a tyto obory zároveň každý ze svého úhlu pohledu zpětně

³ Podrobněji Sternberg [2002: 26 – 31] a Thagard [2001: 21].

přispívají k prohloubení a posílení společného přístupu, označovaného jako kognitivismus či kognitivní věda.⁴

Ostatní sociální vědy nezůstaly stranou, což se nutně projevilo mimo jiné i v oblasti zkoumání sociální problematiky. Je zcela pochopitelné, že otevření „černé skříňky“ lidského myšlení ze strany psychologů podnítilo některé teoretiky a praktiky sociálních průzkumů k přehodnocení dosavadních stanovisek a probudilo jejich zájem o hlubší pohled do situace sběru dat. Posuzování kvality výzkumných nástrojů tak nutně získalo novou dimenzi.

⁴ Základní informace o vzniku, podstatě a odvětvích kognitivní vědy podává Thagard [2001].

3.3. ETABLOVÁNÍ KOGNITIVNÍCH PŘÍSTUPŮ

Historie hnutí kognitivních přístupů, jak lze tuto oblast metodologie sociálních výzkumů také vnímat [Aborn 1999: 25], je poměrně přehledná a snadno datovatelná. Ačkoli formálně jde o směr poměrně nový, spatřující svůj „oficiální“ vznik v roce 1983, lze jeho předchůdce sledovat již od doby prvních sociálních empirických šetření ve 30. a 40. letech 20. století. Už zde se lze setkat se známými koncepcemi a jmény: George Gallup [1947] vyzývá k větší pozornosti designu otázek a dotazníků, Donald Rugg [1941] provádí experimenty s drobnými obměnami formulace otázek, Hadley Cantril [1944] zkoumá vlivy formulace otázek a jejich pořadí na získané odpovědi.⁵

Nutno však konstatovat, že problematice formulace otázek a designu dotazníku systematická pozornost nadále věnována nebyla a obojí zůstávalo v povědomí výzkumníků jako druh určitého umění [Payne 1951], na rozdíl od vědecky založeného a systematického propracování výběrových metod a kodifikovaných zásad dotazování [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 7; Schwarz 1999: 65 - 66]. Není náhodou, že klasik sociálního výzkumu a jeden z otců metody standardizovaného průzkumu G. Gallup své myšlenky opakuje i po 30 letech v předmluvě k Paynově klasické knize [Foddy 1993], nebo že podobný požadavek vyslovuje ve stejné době i další klasik sociální metodologie W. Belson [1981].

Událostmi a aktivitami, bezprostředně předcházejícími vzniku nového proudu, byla zejména vzrůstající spolupráce kognitivně orientovaných psychologů a výzkumníků na přelomu 70. a 80. let, odehrávající se obvykle v rámci projektů velkých výzkumů ve Velké Británii⁶ a v USA⁷, institucionální zakotvení nového směru pak proběhlo v červnu 1983 na semináři Advanced Research Seminar on

⁵ Podrobnější výklad historických kořenů CASM podávají Sudman, Bradburn, Schwarz [1996: 1 - 14], přehled a analýza literatury věnující se ovlivnění odpovědí pak Sudman a Bradburn [1974].

⁶ Seminář o problémech sběru a interpretace dat sociálních výzkumů, založených na vzpomínkách [Moss, Goldstein 1979].

⁷ Práce na změně designu Národního průzkumu viktimizace zločinem [Biederman 1980], panel o problematice měření subjektivních jevů [Turner, Martin 1982].

Cognitive Aspects of Survey Methodology (CASM I Seminar) v USA v červnu 1984 na konferenci Social Information Processing and Survey Methodology v Německu. Zásadním výsledkem a zároveň jakýmsi poselstvím těchto prvních setkání bylo zahájit a upevňovat interdisciplinární přístup kognitivních a sociálních psychologů, sociálních vědců a statistiků ke společnému tématu – metodologii průzkumů, zejména pak vytvořit most spojující kognitivní vědu na jedné straně a sociální výzkum na straně druhé [Aborn 1999: 22]. Výzkum kognitivních aspektů metodologie průzkumů tak měl ve svém výsledku obohatit jak oblast společenského zkoumání, tak základní kognitivní výzkum [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 313].

V následujících dekádách došlo k více či méně úspěšnému naplňování těchto ideálů jak na poli rozvoje teorie, tak praktického užití. Teoretické pokroky lze spatřovat zejména v rozšiřování aplikace metod a teorií kognitivní psychologie na pravidla formulace otázek a design dotazníku a nejnázem je možné je zaznamenat v souvislosti s tematickými konferencemi, které proběhly v 80. a 90. letech. Z nich zřejmě nejvýznamnější byly The Second Advanced Research Seminar on Cognitive Aspects of Survey Methodology (CASM II Seminar 1997) a International Conference on Questionnaire Development, Evaluation and Testing Methods (2002).

Rozvoj lze spatřovat i v souvislosti s produkcí stále ucelenější a teoretičtěji zaměřené literatury. Sudman, Bradburn a Schwarz [1996] se v přehledové studii *Thinking About Answers* snaží o shrnutí teoretických, praktických i metodologických poznatků, jichž bylo do té doby na poli CASM dosaženo stejně jako Sirken a jeho kolegové [Sirken et al. 1999] v podobně přehledově (ačkoli ještě více teoreticky) zaměřeném sborníku textů *Cognition and Survey Research*, který obsahově vychází z CASM Seminar II. Publikací, analyzující problematiku kognitivních aspektů dotazování pravděpodobně nejvíce teoreticky, je *The Psychology of Survey Response* [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000].

Metodologická výbava kognitivních přístupů je v širším zastoupení a podrobnější podobě zpracována ve sborníku *Answering Questions* [Schwarz a Sudman 1996], nověji - včetně přístupů mimo kognitivní horizont - pak také v *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires* [Presser et al. 2004]. Kromě publikací mapujících celkové metodologické portfolio hodnocení výzkumných nástrojů konečně vznikají i specializované publikace k jednotlivým metodám, jako je např. *Cognitive Interviewing. A Tool for Improving Questionnaire Design* [Willis 2005].

Vzestup kognitivních přístupů se odrazil také v tom, že některé klasické práce se dočkaly revidovaných verzí, jako např. *Asking Questions: The Definitive Guide to Questionnaire Design* [Bradburn, Sudman a Wansink 2004], nebo že kapitoly s touto problematikou se stávají běžnými součástmi komplexněji zaměřených publikací, jako např. [Foddy 1993] nebo [Groves 2004].

Co se týče rozvoje praktického uplatňování kognitivních přístupů a aplikace jejich teoretických poznatků, nejvíce je viditelná ve skutečnosti vzniku kognitivních laboratoří. Jde o specializovaná experimentální oddělení, která pomocí aplikace metod, zohledňujících kognitivní aspekty, pomáhají při vývoji a testování dotazníků.⁸ Jejich hlavní doménou jsou státní americké výzkumné organizace (např. National Center for Health Statistics, the U.S. Census Bureau, the U.S. Bureau of Labor Statistics ad.), pravidelné kognitivní testování se však provádí i v některých dalších výzkumných organizacích (např. the National Opinion Research Center v USA, Statistics Canada, National Centre for Social Research v Velké Británii, ZUMA v Německu, Statistics Netherlands ad.) a univerzitách (např. University of Michigan, Maryland, Wisconsin ad.) [Willis 2004:10].

⁸ Podrobněji referují o povaze a činnosti kognitivních laboratoří Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 17], O'Muircheartaigh [1999: 51] nebo Willis [2005: 148-149].

3.4. DRUHY CHYB ZKOUMANÉ KOGNITIVNÍMI PŘÍSTUPY

V úvodní části uvedená klasifikace chyb výzkumu je velmi dobře využitelná při definování prostoru, v němž se kognitivní přístupy při analýze situace dotazování pohybují. V tomto kontextu lze říci, že kognitivní přístupy se věnují chybám pozorování, tedy těm, které vznikají na úrovni výzkumného nástroje, tazatele a respondenta a modu sběru dat (viz schéma 3.1.) [Groves 2004].

Chyby na úrovni výzkumného nástroje vznikají i přes to, že jakožto vědecký měřicí instrument je dotazník standardizovaný. V sociálních vědách totiž ani standardizace nezaručuje, že všechny objekty měření budou měřeny „stejným nástrojem“. Samy pozorované osoby totiž dávají měřicímu nástroji význam, nějak mu rozumí (na rozdíl od situace většiny přírodních věd). Nejednoznačnosti se přitom do výzkumného nástroje dostávají hned na několika úrovních. Nejsubtilnější rovinu představují slova použitá v otázkách, odpovědích nebo instrukcích. Vliv na konečný efekt otázky mají také její formální a strukturální rysy, tj. například délka, formát (otevřená – uzavřená), počet a pořadí odpovědí, citlivost nebo náročnost. Konečně hraje v obecné rovině roli také pořadí otázek, které rozehrává celou plejádu vlivů známých jako efekty kontextu (interakce mezi otázkami), nebo například také zařazení dotazu na začátek nebo konec dotazníku.

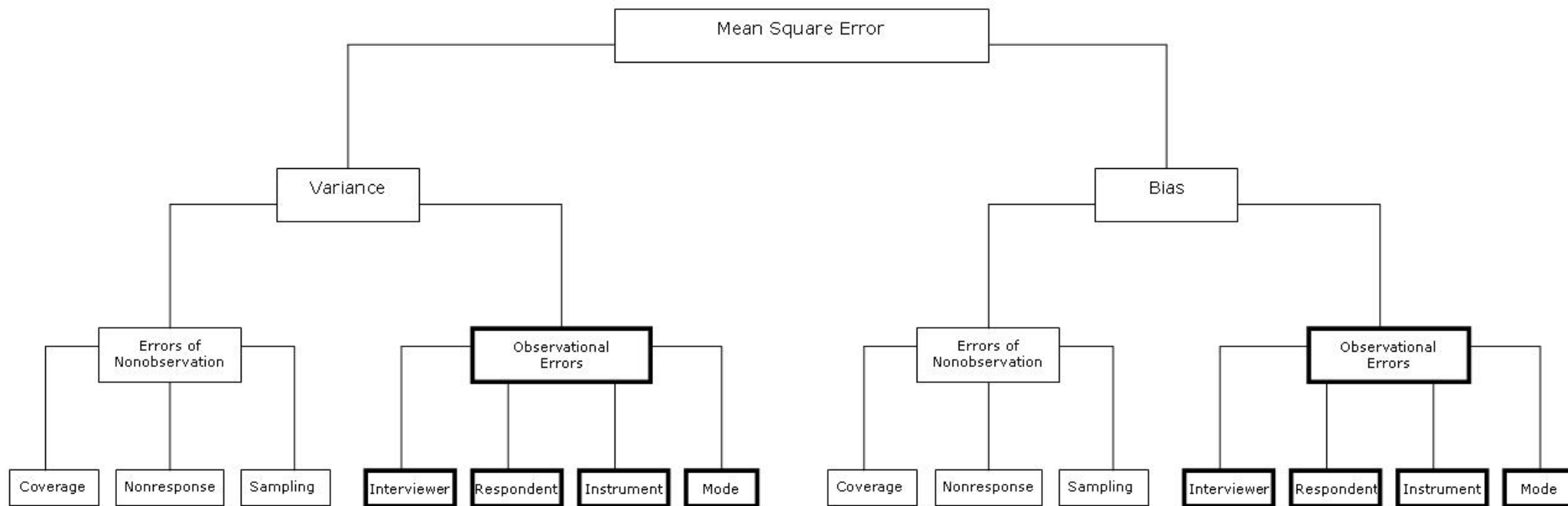
Zdrojem chyb měření může být také tazatel. Konkrétní příčiny lze přitom hledat přímo v jeho osobě, jako například jeho sociodemografických charakteristikách (vliv pohlaví, věku nebo rasy na průběh rozhovoru a odpovědi respondentů) nebo osobnostních rysů (sebevědomí, direktivnost, asertivita atp.). Jiné chyby pramení z různých způsobů administrace dotazníku jednotlivými tazateli, tj. např. jejich schopnosti nebo ochoty dodržovat pravidla a pokyny vedení rozhovoru, neodchylovat se od scénáře atp. Také různé způsoby komunikace (důraz, intonace atp.) ovlivňují následné kognitivní procesy a odpovědi respondentů, stejně jako různá úroveň podřízení se sociálním normám, jako je například pomoc respondentům v obtížných situacích pomocí nápovědy nebo vysvětlení. Konečně nezanedbatelný vliv hraje také rozdílná úroveň zkušeností a trénovanosti tazatelů.

Na straně respondentů vznikají chyby v průběhu procesů zpracování informace, tj. v některé z fází porozumění, vyhledání informací v paměti, formování odpovědi a sdělení výsledku. Vzhledem k tomu, že právě kognitivní

zodpovídání dotazu respondentem je klíčovou oblastí kognitivních přístupů, budou tyto procesy podrobněji probrány v následujících částech.

Konečně lze identifikovat chyby, které vznikají primárně v souvislosti s konkrétní použitou technikou dotazování, jako je například rozhovor tváří v tvář, telefonický rozhovor nebo vyplňování dotazníku respondentem. Různý průběh procesů zpracování informací v těchto odlišných podmínkách, které vyplývají z odlišností a různé kapacity komunikačních kanálů a také z různé míry intimnosti sociální situace, opět vede ke vzniku chyb, jejichž sledování není běžnou součástí výzkumných šetření ani metodologických experimentů.

Schéma 3.1. Oblast chyb výzkumu, kterými se zabývají kognitivní přístupy

Převzato z [Groves 2004: 10], zvýraznění autor

4. SITUACE DOTAZOVÁNÍ

4.1. DUALISTICKÉ POJETÍ SITUACE DOTAZOVÁNÍ

Období terénního sběru dat bývá v průběhu sociologického průzkumu často vnímáno jako jakási přestávka mezi dvěma důležitými dějstvími: přípravou a vyhodnocením. Jako by se v této chvíli práce výzkumníků zastavila, jako by se rozbouřená horská řeka aktuálního výzkumu najednou schovala kamsi do skal a podzemních jeskyní, aby se znovu poklidně ševelící vynořila až kdesi dole v údolí.

S ohledem na to je vcelku pochopitelné, že situaci získávání informací v rámci sociálního průzkumu dlouho nebyla věnována příliš velká praktická ani teoretická pozornost. Díky tomu také může být někdy chápána velice jednoduše jako série otázek, které pokládá tazatel, a odpovědí, které poskytuje respondent; jako řízený rozhovor, v jehož rámci má každý z účastníků jasně definovanou roli a s ní spojené úkoly. Behavioristické paradigma stimul → reakce se právě v tomto oboru udržuje ještě i dlouho poté, co bylo překonáno ve své mateřské disciplíně, dílem možná také proto, že spoléhání se na jeho fungování je tak pohodlné. Dotázaný je v tomto pojetí pasivním článkem interakce; jeho úkolem je pouze vyslechnout dotaz a pravdivě na něj odpovědět. Aktivita se očekává od osoby tazatele, ta však spočívá pouze v kladení otázek v předepsaném znění a pořadí, pečlivém záznamu předem připravených odpovědí definovaným způsobem a směřování rozhovoru standardizovanými prostředky v případech, kdy respondent není schopen či ochoten akceptovat svoji pasivní roli. Jakékoli jiné formy komunikace, postranní informační kanály či skryté dorozumívání jsou zde a priori vyloučeny, protože by narušovaly jednotnost podmínek, neboli požadavek standardizace. Několik základních pravidel vedení rozhovoru, uvedených obvykle v příručkách a pokynech pro tazatele, pak obvykle postačuje k tomu, abychom jako výzkumníci byli uspokojeni vědomím, že řeka v podzemí skutečně proudí, že se prodírá známým vymletým korytem, neroztéká se do temných nekontrolovaných zákoutí, a že se tedy v obvyklé podobě vynoří tam, kde ji očekáváme.

Pokud chceme vyzdvihnout nějakou významnou zásluhu kognitivních přístupů, pak musíme uvést zejména skutečnost, že díky upření pozornosti na

myšlenkové procesy respondentů vlastně otevřely přístup do tohoto podzemního bludiště a vynesly na světlo celý proces získávání informací od respondentů. Mimo jiné právě díky této změně pozornosti je dnes jasné, že vnímat dotazování (ačkoli standardizované) jednoduše jako sled otázek a odpovědí v rámci řízeného rozhovoru není zdaleka přiměřené složitosti celé situace.

Mnohem výstižnějším vyjádřením než „řízený standardizovaný rozhovor“ a zároveň základním rámcem, v němž se při studiu této problematiky budeme pohybovat, je „duální koncepce situace dotazování“ autorů Sudmana, Schwarze a Bradburna [1996: 1, 55; Schaeffer, Maynard 1996: 66-68], která je vlastně reakcí na již značně pokročilejší verzi představ o povaze situace dotazování, jež zohledňovala kognitivní procesy na straně dotazovaných osob. Podle ní je průzkum na jedné straně sérií kognitivních úkolů respondentů, na straně druhé je však i sociálním setkáním. Kromě aspektů individuálních má i interakční stránku a při jejím studiu tedy musíme zohlednit jak průběh a fungování kognitivních procesů během zpracování informace jednotlivcem, tak i principy, na nichž je založena každodenní komunikace a interakce dvou či více osob. Nejlepším pojetím je proto podle těchto autorů „... považovat rozhovor v rámci průzkumu za plynulou konverzaci, během níž respondenti svůj úkol myšlení a zodpovídání dotazů provádějí ve specifickém sociálním a konverzačním kontextu.“ [Sudman, Schwarz a Bradburn 1996: 55]

4.1.1. Dotazování jako sociální setkání

Představa ideální standardizace rozhovoru, kdy oba účastníci skutečně dělají a říkají to (a pouze to), co jim určují a povolují pravidla, je značně nereálná, jak ukazují jak zprávy z terénu, tak výsledky laboratorních experimentů [Fowler a Cannell 1996]. Je zřejmé, že ani jedna ze stran interakce není schopna do detailu dostát požadavkům předepsaným „od stolu“, že situaci jejich setkání zkrátka nelze okleštit do jakési totálně formální, odosobněné a vůči vnějším i vnitřním vlivům inertní podoby „řízeného standardizovaného rozhovoru.“ Oba účastníci se zkrátka musí řídit alespoň některými obecně platnými a sdílenými pravidly sociální interakce a komunikace, protože kdyby tak nečinili, nutně by se projeвили přinejmenším jako nevychovaní, tupci či dogmatici.

Příkladem norem, kterými se participantův rozhovor běžně, ačkoli většinou zcela nevědomě, řídí, jsou nevyslovené předpoklady běžné konverzace, které systematicky analyzoval filozof jazyka Paul Grice [1975; Sternberg 2002: 367 - 369]. Podle něj probíhá konverzace především na principu spolupráce, jenž může být vyjádřen prostřednictvím čtyř maxim (převzato z [Sudman, Schwarz a Bradburn 1996: 62 - 64]): (1) Maxima kvality zakazuje řečníkovi sdělit cokoli, co považuje za nepravdivé či neprokázané. (2) Maxima relevance mu přikazuje, aby jeho příspěvek souvisel se záměrem konverzace. (3) Maxima kvantity vyžaduje, aby poskytl právě takové množství informace, kolik se od něj požaduje, a (4) maxima způsobu po něm chce, aby byl jeho příspěvek jasný, nikoli dvojznačný, rozvláčný či nesrozumitelný. Neboli: jsou na něj kladeny požadavky pravdivosti, relevance (souvislosti), informativnosti a jasnosti.

Takové pozadí komunikace má podle zmíněných autorů nanejvýš důležité implikace pro sociální průzkumy. Mnoho ze zdánlivě nepochopitelných nedorozumění a chyb, jichž se respondenti dopouštějí při odvozování smyslu otázky, a tedy při formulaci/výběru svých odpovědí, se totiž výrazně vyjasňuje, pokud si uvědomíme, jakými implicitními předpoklady se během rozhovoru s tazatelem řídí. Příkladem může být mezní situace, kdy dotázaní otázce vůbec nerozumějí (nevědí, na co se jich tazatel vlastně ptá, jaký typ odpovědi je po nich požadován) a snaží se odvodit její smysl. Protože nepředpokládají, že by tazatel (potažmo výzkumník) narušoval sdílené principy konverzace, a že tudíž otázka nějaký jim dostupný smysl má, snaží se jej odkrýt všemi možnými prostředky, které jsou jim po ruce, zejména sledováním jejího kontextu a možností odpovědí (a to i u otázky skutečně nesmyslné). A že se jim to ve většině případů také podaří, není třeba příliš zdůrazňovat...

Jiný příklad, který autoři v této obecné rovině zmiňují [Sudman, Schwarz a Bradburn 1996: 62 - 64], vychází ze třetí maximy, jejíž součástí je požadavek neuvádět informace, které již příjemce zná. Na základě tohoto nepsaného pravidla respondenti hodnotí možné odpovědi na aktuální otázku ve světle svých předešlých odpovědí a než by přijali za reálnou myšlenku, že se jich tazatel skutečně ptá na podobnou nebo alespoň zčásti se opakující informaci, vyvinou veškeré úsilí k „odhalení“ takové interpretace otázky, která bude lépe splňovat pravidlo informativnosti, tedy neopakovat již sdělené údaje a přinést něco nového. Skutečnost, že se dotazovaní tímto způsobem bez jakékoli známky nesouladu či váhání dopídí jiné interpretace otázky, než jakou zamýšlel výzkumník, je opět vcelku nasnadě. Projevit se to může například při zkoumání

nějaké celkové oblasti (životní spokojenost jako celek) a současném zájmu o některou parciální otázku (například na míru spokojenosti s pracovním životem). Pokud budou otázky postupovat ve směru od parciální k obecné, je velmi pravděpodobné, že z reprezentace celkové životní spokojenosti respondenti vyloučí dříve zmíněnou parciální oblast (pracovní spokojenost), neboť předpokládají, že informaci k tomuto aspektu již podali a podle pravidel komunikace se od nich čeká, že ji nebudou sdělovat opakovaně. Tím, že zmíněnou oblast již při souhrnném hodnocení ponechají stranou, pravděpodobně docílí odlišné interpretace obecné otázky, než jakou měl namysli autor otázky [Sudman, Schwarz a Bradburn 1996: 105, 116].

Nicméně ačkoli se rozhovor v rámci výzkumu na jedné straně řídí některými z norem běžných rozhovorů, přeci jenom se od nich zásadním způsobem zároveň liší. Kupříkladu právě dedukce smyslu otázky zde probíhá ve značně omezených podmínkách. Zatímco ve spontánní konverzaci je možné se spoléhat na společný základ (common ground) rozhovoru, který účastníci sdílejí v podobě znalostí, přesvědčení a postojů, a také na ujištění (grounding) o správném chápání otázky či výroku, které se jim různými způsoby od partnerů běžně dostává, ve výzkumném rozhovoru lze na takové pomůcky spoléhat jen velice zřídka (blíže o rozdílech mezi běžnou konverzací a standardizovaným rozhovorem v rámci průzkumu pojednává Schober [1999: 78 - 84]). Nejen, že tazatel nemusí mít s respondentem žádný společný základ v podobě znalostí, zkušeností, postojů apod. (respondent často nezná dokonce ani smysl či cíl výzkumu, s nímž za ním tazatel přichází), nedochází navíc ani k ujišťování o správném chápání smyslu otázky, neboť tazatel mívá obvykle výslovně zakázáno jakkoli se odchylovat od předepsaného scénáře či dokonce podávat vysvětlení. Jak ambivalentní a nepříjemná situace to přitom pro tazatele je, opět ukazují jak zkušenosti s jejich prací v terénu, tak experimenty, které se zaměřovaly na zkoumání jejich výkonu v laboratorních podmínkách [Schaeffer a Maynard 1996: 71 - 82]. Závěry, které z takových experimentů vyplývají, totiž ukazují, že „... chyby tazatelů neodráží neznalost technik nebo nedbalost, ale spíše jsou pokusy o kompenzaci špatných otázek.“ [Fowler a Cannell 1996: 20]

Projevem takových nedokonalostí a snahy obou zúčastněných stran přiblížit výzkumný rozhovor standardům běžné komunikace jsou různé explicitní formy vyjasňování. Respondenti se jejich uplatněním snaží odvodit smysl otázky z té části interakce s tazatelem, která se třeba i jen velmi nepatrně odchyluje od předepsané standardizované podoby. Proto se často snaží domoci se rady,

vysvětlení či nápovědy například tím, že uvedou potenciálně relevantní informace a s definitivním určením smyslu otázky vyčkají až po reakci tazatele. Jindy úmyslně dlouho váhají a čekají na nápovědu, nebo naopak přemýšlejí nahlas a doufají, že si tazatel správnou odpověď z jejich nabídky vybere sám. Ve skutečně kritických situacích pak často nezbyvá než zvolit přímý postup a prostě se tazatele zeptat. Tazatelé ovšem naopak často sami takové rady, nápovědy či pomoc nezištně poskytují, protože také oni se chtějí vyhnout trapným situacím a porušení implicitních norem. Proto například vynechávají nerelevantní možnosti odpovědí, nezávazně informují o tom, co asi tak odpovídali ostatní respondenti, velice cennou nápovědou je i pokývání hlavou na souhlas s respondentovou interpretací otázky či pozdvižené obočí v případě opaku atp. (Empirické příklady nstandardizované části komunikace tazatele a respondenta uvádějí Schaeffer a Maynard [1996: 72 - 86].)

4.1.2. Dotazování jako série kognitivních úkolů

Co všechno musí respondent udělat, pokud chce podle svého nejlepšího vědomí a svědomí odpovědět na položenou otázku? Jaké okolnosti vstupují do hry a ovlivňují její výsledek? Série úkolů a množství okolností jsou skutečně velice rozsáhlé, ačkoli na první pohled jde o jednoduchou (a během několika málo vteřin vyřízenou) záležitost. Vezměme si jako modelový příklad otázku, která je běžně pokládána při výzkumech veřejného mínění: „Jste spokojen se svým životem?“, s variantami odpovědí: „Velmi spokojen – Docela spokojen – Docela nespokojen – Velmi nespokojen.“ Jde o velice krátký a jednoduchý postojový dotaz, přesto obsahuje množství úkolů, které přede mnou jako respondentem stojí, chci-li na něj odpovědět.

V první řadě musím být schopen vnímat souvislý proud zvuku a rozčlenit jej na jednotlivá slova. Měl bych se také vyznat v gramatice jazyka, abych rozeznal, že jde o otázku a podle větné stavby odvodil funkci slov ve větě. Dále je třeba všem těmto slovům rozumět. Musím znát běžný význam vyjádření „být s něčím spokojen“ a být schopen jej odlišit například od ekvivalentních hodnocení typu „být nadšen“, „být zklamán“ apod. Musím mít nějakou představu o tom, co je to můj život. Vzhledem k tomu, že tato představa nabývá různých podob v různých kontextech („můj dosavadní život“, „má současná životní situace“, „můj život po boku manžela/ky“, „můj život na malém městě“ apod.), musím její aktuální význam nějakým způsobem odvodit. Určitě vezmu v úvahu kontext, v němž se otázka vyskytuje (pokud bychom s tazatelem právě rozebírali téma manželství a rodinného života, měl bych vyhráno), a své předchozí odpovědi (vzhledem k tomu, že jsem už řekl, že jsem prožil docela šťastné dětství a že jsem optimistou, co se týče pohledu do budoucnosti, je zřejmě nejpravděpodobnější, že musím provést zhodnocení své současné životní situace...). Kromě toho musím rozumět i celému výroku a odvodit, jestli jsem dotazován na existenci spokojenosti („Zda...“), nebo na míru („Jak...“). Nejpříhodnější nápovědou mi v tomto okamžiku bezesporu budou možnosti odpovědí, které mi tazatel nabízí. Pokud by chtěl slyšet pouze „Ano“ nebo „Ne“, pak by se ptal na stav, pokud však nabízí i možnosti „Velmi...“ a „Docela...“, budu zřejmě muset zvážit míru.

Pokud je pro mne pochopení smyslu otázky již postačující, mohu se pokusit vyhledat všechny relevantní informace, odpovídající aktuální interpretaci – tedy že se mě vlastně ptají, jak se teď zrovna mám. Tak si vzpomenu, že včera mi před domem spadly klíče do kanálu, že syn o víkendu vyhrál okresní kolo soutěže v recitaci, že zub, který mě ještě před pár dny bolel, si to zase na nějaký čas rozmyslel, že ráno to vypadalo na zamračený den, ale teď už začíná vykukovat slunce, že mi zbývají ještě tři hodiny práce, ale dobu strávenou tímto rozhovorem si budu muset napracovat atd. atp.

Ve chvíli, kdy budu mít pocit, že už mám dostatek relevantních vzpomínek, nebo že už jsem téhle otázce zkrátka věnoval času dostatek (vždyť jak tak koukám, jsme teprve ve třetině dotazníku!), mohu zkusit udělat nějaký souhrnný závěr. Tak zjistím, že celkově převažují kladné věci, a měl bych se tedy mít docela dobře..., no ale ty klíče včera, ty mě fakt našťvaly! A navíc je teď budu muset nechat všechny dělat znovu... No zas na druhou stranu máme zámečnictví hned přes ulici... No, „vcelku se mám asi dobře.“

Bohužel tato odpověď tazatele vůbec neuspokojuje a trvá na tom, abych si vybral z nabízených možností. Nezbývá tedy, než si je nějak vyjasnit, dát jim smysl podobně, jako jsem to udělal v případě znění otázky. Určitě si nejprve zkusím představit krajní body nabízené škály: velmi spokojen bych byl, kdyby mi klíče do kanálu nespady a kdybych neměl strach, že se zase ozve ten zub. Velmi nespokojen bych asi zase byl, kdyby mě zub bolel stále a zámečník by byl až na druhém konci města. Musím se tedy rozhodnout mezi nevyhrocenými variantami. Je to těžké... Co jsem dal v minulé otázce? Jestli si dobře vzpomínám, tak „spíše optimistický“? No tak to se teď mám asi vcelku dobře! ...tedy, ehmm..., jsem „docela spokojen“!

Na celém popsaném procesu je důležitá skutečnost, že nic z událostí, které byly právě uvedeny, většinou nezaregistruje tazatel, a tudíž ani výzkumník. Způsob, jakým dotázaný interpretuje jednotlivá slova, celou otázku i možnosti odpovědí, skutečnosti, které bere v potaz, klíče, podle nichž se řídí při rozhodování..., vše se odehrává během několika málo vteřin v jeho hlavě a tazatel se dozví až výsledek. Přesto je zřejmé, že všechny ze zmíněných aktivit a okolností mají na jeho podobu nějaký vliv a neměly by tedy zůstat stranou zájmu.⁹

⁹ Podrobnou analýzu úkolů respondenta a okolností, které mají na proces zpracování informace vliv, podávají Sudman, Schwarz a Bradburn [1996: 55 - 79].

Analytické koncepce procesu položení a zodpovězení otázky vycházejí z obecných modelů zpracování informace, vyvinutých v rámci kognitivní psychologie [Lachman, Lachman a Butterfield 1979; Hippler, Schwarz a Sudman 1987] a mohou být prezentovány na různých úrovních podrobnosti. Nejobecněji bývá používáno některé z variant čtyřstupňového modelu, který proces rozčleňuje na fáze (1) interpretace otázky, (2) vyvolání informací z paměti, (3) rozhodování a (4) přizpůsobení odpovědi nabízeným možnostem [Tourangeau 1984; Schaeffer a Maynard 1996: 65; Sudman, Schwarz a Bradburn 1996: 15, 18].

Každá z těchto fází však může být dále sama rozpracována jak na podrobnější sekvence, tak na soubor souvisejících okolností a podmínek (jak bylo ilustrováno výše) přičemž na všech těchto subprocesech se podílí řada okolností, jako je kontext otázky, nabízené odpovědi, odpověď na předchozí otázku atp. Kromě toho není stoprocentní ani sekvenčnost uvedených fází. Je možné, že některé z nich probíhají alespoň zčásti paralelně, případně že se respondenti vracejí před dokončením celého procesu k předešlým fázím, či naopak některé z přeskakují [Sudman, Schwarz a Bradburn 1996: 77].

Většina zmíněných procesů také probíhá odlišně v různých situacích, zejména se liší v případě dvou základních kategorií: otázek na fakta a otázek na postoje.¹⁰ Při zodpovídání těchto druhů dotazů přitom probíhají kognitivní procesy poněkud odlišně a objevují se různá nebezpečí chyb nebo zkreslení. Obecně lze říci, že u otázek na fakta převládají zkreslení vznikající ve fázi vyvolávání příslušných informací z paměti (např. kdy přesně se událost stala, kolikrát se stala za dané období atp.), u otázek postojových hraje hlavní roli sociální desirabilita (např. vyjádření skutečného postoje k podávání alkoholu mladistvým). Je ovšem jasné, že oba vlivy se překrývají a v různých měrách působí u obou kategorií: např. výpověď o počtu vlastních drobných přečinů může být ve fázi editace odpovědi přizpůsobena na sociálně přijatelnou úroveň, nebo naopak hodnocení vlastního vztahu k návykovým látkám může být utvářeno za pomoci (nepřesných) vzpomínek na minulé události.

¹⁰ Další členění těchto větví je samozřejmě možné (viz např. Thourangeau, Rips a Rasinski [2000]). Například otázky na fakta lze dělit na takové, které se ptají po stavu určité věci (např. zda má v domě instalováno zabezpečovací zařízení), a na ty, tážající se po událostech (např. zda byl respondent za poslední rok v kontaktu s policií).

4.2. FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ KOGNITIVNÍ PROCESY V PRŮBĚHU ZODPOVÍDÁNÍ DOTAZU

Systematický popis jevů, které nějakým způsobem zasahují do procesu zodpovídání dotazů a způsobují náhodné chyby nebo systematické zkreslení odpovědí, není úplně snadnou záležitostí. Některé z nich se týkají primárně otázek faktografických, některé postojových, některé obou; některé působí v jedné konkrétní fázi, jiné se prolínají několika a objevují se v různých krocích; některé pramení primárně z podoby cílové otázky, některé z kontextu nastaveného celým dotazníkem nebo situací dotazování, jiné mají zřejmý původ v lidské psychice; krom toho obvykle nelze specifikovat účinky jednotlivého faktoru, spíše dochází k jejich společnému působení, vzájemnému doplňování a podmiňování.

Způsob zpracování teoreticky a empiricky doložených vlivů v následujících kapitolách je tedy jedním z možných. Bude veden po linii průběhu kognitivních procesů při zodpovídání dotazu, v případě nutnosti se výklad rozdělí na případy otázek sledujících fakta a postoje. Zvláště budou uvedeny také okolnosti nezařaditelné snadno do zvoleného schématu.

Konceptuálním rámcem tohoto přístupu je celkový *kontext otázky*, což je označení s nejednoznačným významem. Termínu efekty kontextu (context effects) se používá jednak jako názvu pro souhrn mnoha různých vlivů a jejich zdrojů, počínaje tématem výzkumu, přes uspořádání otázek v dotazníku, grafickou úpravu, způsob sběru dat či formát prezentace (verbální – vizuální) až po myšlenkové pochody a emoce, které v dotazovaných vyvolávají použité formulace či dokonce jejich vlastní odpovědi a myšlenky. Jednoduše řečeno sem lze zařadit prakticky vše, co vytváří kontext zodpovídání dotazu v tom nejširším smyslu slova. Kromě souhrnného významu je však termín efekt kontextu používán také úžeji jako označení vlivů, které na respondenta působí ve fázi rozhodování o odpovědi, například v podobě sledu dotazů atp. (toto pojetí bude podrobněji pojednáno v kapitole o rozhodovací fázi zodpovídání).

Vliv mnoha okolností, které budou zmíněny v následujících částech, spadá do širšího pojetí. Vliv kontextu položení dotazu na kognitivní procesy, a tím pádem na povahu získané odpovědi, se dá sledovat ve všech fázích procesu

zpracování informace a projevuje se v různých podobách¹¹. Tomuto pojetí pak také odpovídá například hluboce inspirativní názor některých autorů [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 81], že kategorie „efekty kontextu“ by v případě postojových otázek měla nahradit koncepci chyb měření.¹²

4.2.1. Interpretace otázky

Jedním z ústředních témat kognitivních přístupů je bezesporu problematika interpretace otázky respondentem, kolem které se ve větší či menší vzdálenosti obtáčí valná většina všech koncepcí a přístupů. Jednak jde o první fázi série kognitivních procesů vykonávaných při zodpovídání dotazu, na které proto do značné míry závisí veškeré další dění, jednak se na ní podstatným způsobem účastní jak stránka individuální, tak interpersonální. Jinými slovy, skutečnost, zda dotazovaný správně pochopí výzkumníkem zamýšlený smysl otázky, závisí jak na jeho vlastních myšlenkových procesech, tak na pravidlech komunikace a sociální interakce, které v rámci rozhovoru sdílí s tazatelem, nebo i na osobě tazatele samotného.

Kromě toho, že je interpretace z procesuálního hlediska fází první, je na druhé straně také fází chronicky neuzavřenou. Může probíhat paralelně s hledáním informací, rozhodováním nebo formátováním odpovědi, může být také zpětně průběhem těchto operací znovuotevřena. Tak například může být smysl otázky respondentem reinterpretován v důsledku neschopnosti nalézt v paměti údaje odpovídající původnímu pojetí, jako následek zjištění, že odpověď, která by odpovídala původní interpretaci, by obsahovala podstatnou část redundantních informací, nebo že nalezenou odpověď zkrátka nelze přizpůsobit schématu nabízených možností odpovědí.

¹¹ Viz například Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 80 – 99], podrobně o případu postojových otázek viz Tourangeau [1999: 111 - 131].

¹² Zatímco v otázkách na chování lze mluvit o chybách, pokud respondentova odpověď neodpovídá realitě, v případě otázek postojových o chybách v pravém smyslu většinou mluvit nejde kvůli tomu, že každé lidské rozhodnutí je kontextově závislé. Nelze změřit „pravdivé“ postoje, a není tudíž vhodné používat v této souvislosti pojem chyba.

Reprezentace otázky

Dimenzi „rozumění otázky“ lze vyjádřit pomocí psychologické kategorie mentální reprezentace [Sternberg 2002; Sedláková 2004]. Tu lze popsat jako určitou mentální představu zastupující v mysli jev, který momentálně není vnímán smysly. Například může jít o „obraz“ Petřínské rozhledny, který se ve čtenářově mysli objevil ve chvíli, kdy si ona dvě slova v této větě přečetl. Konkrétní podoba mentální reprezentace přitom může být u různých lidí různá s ohledem na to, jaké poznatky mají o objektu, který má být reprezentován (někdo si Petřínskou rozhlednu dokáže představit zcela přesně a do detailu, jiný si vybavuje jen její obrys, jinému se vybaví obraz Eiffelovy věže). O reprezentaci poznatků přitom člověk může uvažovat jako o reálném objektu, tzn. že ji lze například „pozorovat“ (kde stojí, jak je asi vysoká, z čeho je vyrobená) a „hodnotit“ (zda se na své místo hodí, jestli má pěknou barvu, atp.). Mentální reprezentace se může vytvořit pro jakýkoli typ poznatků, přičemž základní rozlišení je možno vést mezi reprezentacemi znalostí deklarativních (tj. faktů - např. jak Petřínská rozhledna vypadá) a nedeklarativních (tj. procesů - např. jak se k ní nejrychleji dostat).

Také dotaz v rámci výzkumného rozhovoru vyvolá v mysli příjemce určitou mentální představu, která reprezentuje jeho podstatné aspekty. S ohledem na to, že představy lidí o použitých termínech, slovních spojeních nebo významu gramatických struktur mohou být odlišné, je mentální reprezentace otázky také její interpretací konkrétním respondentem. Podle Tourangeaua, Ripsa a Rasinskiho [2000: 25] se hlavní problémy s interpretací otázky, tj. vytvořením její mentální reprezentace, týkají tří prvků: gramatické struktury, sémantického významu a pragmatického účelu dotazu. Podoba těchto složek má zásadní vliv na to, zda respondent porozumí otázce (ale i dalším součástem dotazníku, jako např. pokynům k vyplňování) takovým způsobem, jaký očekává výzkumník.

S ohledem na tyto prvky lze v případě výzkumného dotazu rozlišit dva typy mentálních reprezentací [tamtéž: 31]: „reprezentace otázky“ (representation of the question) zahrnuje představu gramatické a logické struktury věty a také lexikální dimenze jednotlivých slov, tj. její formální stránky. „Reprezentace o otázce“ (representation about the question) se týká závěrů, které si o ní příjemce učiní na základě dalších momentálně dostupných informací (např. kontext dotazu a z něj usuzovaný účel), a týká se tedy její významové stránky.

Gramatické nedostatky otázek se objevují například u nejasných větných staveb, kdy respondent nemusí poznat, co je jádrem otázky, o kom má vypovídat atp. Typickým příkladem v českém jazyce je použití negací, které často činí smysl otázky nejasným: „Souhlasíte s tím, že bývalí spolupracovníci StB nemají zastávat vysoké funkce ve státní správě? Ano – Ne.“ Respondent si v takových situacích nemusí být jistý, zda odpověď „ne“ znamená nesouhlas tím, aby bývalí spolupracovníci vykonávali tyto funkce, anebo nesouhlas s výrokem, že bývalí příslušníci nemají zastávat jmenované funkce, a tedy vyjádření názoru, že je zastávat mohou.

Dalším nedostatkem může být dvojznačnost formulace otázky. Například v otázce, zda respondent „souhlasí se zavedením a uplatňováním trestu smrti“, může mít velké problémy odpovědět ten, kdo se domnívá, že by trest smrti v právním řádu měl být obsažen jako odstrašující prvek, nesouhlasil by však s jeho uplatněním např. kvůli obavám z justičního omylu. Problematické jsou také otázky, které kladou velké nároky na pracovní paměť, tzn. používající například dlouhé věty, složitou větnou stavbu atp. Je velmi pravděpodobné, že po přečtení otázky „Kolikrát jste za posledních šest měsíců hovořil s lékařem kvůli svým zdravotním obtížím, ať už to byl Váš praktický lékař nebo specialista; neberte prosím v úvahu případy, kdy jste věc jen konzultoval se známým, který je lékařem.“ si respondent bude muset nechat celou větu zopakovat, neboť nedokáže v pozornosti udržet všechny aspekty komplikovaného zadání.

Sémantická rovina porozumění otázce se týká například vágních vyjádření. Kupříkladu u otázky „Slaví se ve Vaší rodině svátky?“ respondent nemůže vědět, jaké svátky jsou myšleny (zda narozeniny, jmeniny, státní svátky nebo jen např. Vánoce), nemusí vědět, jak široký okruh lidí má považovat za rodinu (zda jen manžela a děti, také svoje rodiče, rodiče partnerky, nebo dokonce tety a strýčky atd.) a také netuší, co je myšleno označením „slavit“ (poslat blahopřání, krátké rodinné setkání nebo celodenní oslava).

Zkreslení průběhu kognitivních procesů způsobí také předpoklady, které mohou být do znění otázky výzkumníkem záměrně vloženy jako prostředek upřesnění nebo podání podle něj klíčových informací. Například první věta v otázce „*V některých zemích není držení zbraní omezeno zákonem. Souhlasíte se zrušením omezení i v České republice?*“ vnáší do přemýšlení o držení zbraní v ČR argument, který by za normálních okolností člověku vůbec na mysl přijít nemusel. Je možné, že v důsledku toho budou namísto postoje k držení zbraní v odpovědích některých lidí zohledněny spíše emocionální reakce na úvodní vyjádření, a to ať už

směrem „nemusíme dělat všechno, co dělají ostatní“ nebo opačným, že „když to tak mají jinde, asi na tom něco bude...“. Podobně bude vyjadřovaný postoj ovlivněn informací z otázky na souhlas s placením školného: „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s tím, aby se na veřejných vysokých školách platilo školné, *pokud by studenti měli možnost získat na studium výhodné půjčky?*“

Takové předpoklady však bývají často nezamýšlené, ačkoli podobně definují význam otázky. Například označení něčeho jako „problém“ v otázce „Jak závažné jsou podle Vás následující *problémy* v současné České společnosti?: zdravotnictví, školství, kultura, domácí politika, zahraniční politika, korupce atd.“ povede k určitému kritickému pohledu i na oblasti, které podle respondenta vůbec žádný *problém* představovat nemusí.

Pragmatická rovina rozumění se pak dotýká zejména závěrů o smyslu, účelu a cíli otázky, které si respondenti vytvářejí na základě prozatímního smyslu otázky. Představy o tom, k čemu otázka slouží, proč se na ni tazatel ptá, proč se na ni ptá právě na tomto místě, proč nabízí právě tyto a ne jiné možnosti odpovědi atd., jsou odvozovány z kontextu rozhovoru, předcházejících dotazů, jednání tazatele atd.

Každá otázka svou konkrétní formulací, významem a účelem otevírá prostor neurčitosti, který obsahuje soubor potenciálních odpovědí; a tedy také odpověď správnou [tamtéž: 27]. Zatímco reprezentace formálních aspektů otázky (of) je u většiny lidí totožná a prostor neurčitosti je tak jasný a jednotný, jakmile je otázka srozumitelná po gramatické, logické a lexikální stránce, reprezentace významových aspektů otázky (about) se může lišit u lidí disponujících různými souvisejícími informacemi nebo také u jednoho člověka v různých situacích. Rozdíly v podobě tohoto druhu mentálních reprezentací otázky přitom mohou být zásadním problémem získávání spolehlivých odpovědí a odkazují k tradičním dimenzím validity a reliability. Jednoduše řečeno může otázka jen stěží přinášet spolehlivé odpovědi, když si za ní každý představí něco jiného.

Podívejme se proto na následujících řádcích na některé vlivy a souvislosti, které při vytváření významové reprezentace otázky (tj. jinými slovy při interpretaci jejího smyslu) vstupují do hry.

Schéma a scénář

Z oblasti kognitivní psychologie pochází koncept, který lze použít při vysvětlení způsobu, jakým respondenti smysl otázky odvozují: schéma a jeho speciální druh, scénář [Sternberg 2002: 296 - 300].¹³

V obou případech jde o určité mentální struktury, v nichž jsou přehledným způsobem organizovány související objekty. Tak má například většina lidí nějaké osobní schéma pro pojem „věřící osoba“, v němž bude do jisté míry originálním způsobem zahrnuta a významově pospojována řada prvků, jako například atributy přisuzované věřícím lidem, jednotlivá náboženství, projevy náboženskosti atp. Oproti tomu scénář se projevuje spíše v procedurální podobě sledu událostí, které tvoří významový celek. Například scénář pro onemocnění chřipkou může zahrnovat prvky v podobě příčin nachlazení, příznaků, kroků podniknutých k vyléčení, léčebných postupů a známek vyléčení.

Ačkoli v běžném životě je existence schémat a scénářů velmi užitečná (patří do příručního balíku vědění, díky němuž nemusíme neustále znovu a znovu nalézat nová řešení/chápání opakujících se situací), může být kontraproduktivní, pokud zasahuje do fáze získávání informací od respondentů výzkumu. Jednak jsou schémata, která mají různí lidé vytvořená např. pro „věřícího člověka“, trochu odlišná a odpověď na dotaz, zda je respondent věřící, případně kolik věřících osobně zná, je tak do značné míry ovlivněna podobou příslušného schématu u každého jednotlivce; jednak může respondent při zodpovídání dotazu zohlednit ty prvky vlastního schématu, na které ve skutečnosti není dotazován, nebo naopak neuvést relevantní skutečnosti, které do jeho osobního schématu nezapadají. Tak například je možné, že na otázku, kolikrát měl respondent za poslední rok chřipku, uvede pouze počet případů, kdy byl s chřipkou u lékaře, či dokonce pouze kolikrát se kvůli ní ocitl v pracovní neschopnosti, zatímco případy, kdy

¹³ Schémata a scénáře mají k mentálním reprezentacím velmi blízko, svým způsobem jde o odlišné modality téhož. Mentální reprezentace je termín, používaný při studiu lidského vnímání a označuje aktuální mentální obraz určitého jevu. Schéma a scénář jsou koncepty užívané v rámci studia paměti a označují dlouhodobější mentální struktury – obvyklé představy člověka o daném jevu. Konkrétní schéma nebo scénář, který je vyvolán z paměti, se v mysli aktuálně prezentuje jako mentální reprezentace, aktuální mentální reprezentace objektu může být naopak uložena do paměti v podobě schématu nebo scénáře.

onemocnění přecházel, anebo si je odbyl přes víkend či dovolenou, neuvede, neboť nezapadají do jeho scénáře „onemocnění chřipkou“.

Do kategorie schématu lze zařadit i širokou oblast porozumění termínům použitým ve formulacích otázek. Odhlédneme-li od krajní alternativy, kdy respondent některým výrazům nerozumí vůbec, pak způsob jeho porozumění jednotlivým slovům, a tedy i vliv, jaké toto porozumění má na jeho odpověď, je záležitostí schématu, které si pod ním představí, jinak řečeno otázkou referenčního rámce, do něhož je způsobem vnímání daného termínu uveden.

Příkladem důležitosti schématu použitého při interpretaci otázky a zároveň všeobecné kontextové podmíněnosti vyjadřovaných postojů, je experiment, který byl proveden v rámci pravidelného omnibusového šetření CVVM SOÚ AV ČR.¹⁴ Výzkum se týkal postoje veřejnosti k účasti České republiky na vojenské operaci v Iráku (vojenské nemocnice, protichemické jednotky a dopravního letadla) a sledoval, zda se budou postoje lišit v případech, kdy bude tato účast označena jako „poskytnutí“, oproti situaci, kdy ponese označení „nasazení“. Předpokládal jsem, že i když v principu se obě skupiny respondentů vyslovují ke stejné věci (účast ČR na vojenské akci v Iráku), rozdílné referenční rámce, které evokují výrazy, jimiž je označena, budou jejich odpovědi diferencovat.

Výsledky split-sample experimentu s celkovým počtem 1110 dotázaných dávají této hypotéze za pravdu, neboť rozdíly mezi skupinami jsou statisticky významné. Absolutně činí rozdíl 9 procentních bodů, o kterých je více souhlasících s „poskytnutím“ vojenské nemocnice oproti těm, kteří souhlasí s jejím „nasazením.“ Je velmi pravděpodobné, že každý z termínů vyvolává v myslích respondentů jiné konotace, navozuje odlišné referenční rámce a scénáře. Zatímco „nasazení“ asociuje nutnost vlastní angažovanosti, aktivity a také odpovědnosti, „poskytnutí“ vyvolává dojem pasivity: aktivitu, stejně jako odpovědnost, přebírá ten, komu se daná služba poskytuje. Aplikace takto rozdílných scénářů na reprezentaci cílového objektu (účast ČR na vojenské akci v Iráku) pak přináší i rozdílné výsledky při sledování postojů k tomuto objektu.

U následujících položek baterie (protichemická jednotka a vojenské letadlo) již nejsou rozdíly tak výrazné (dosahují jen 5, resp. 6 procentních bodů), což lze vysvětlit formátem otázky. Poněvadž šlo o baterii se třemi položkami, tazatelé přečetli zadání otázky pouze jednou na začátku a po získání odpovědi na první

¹⁴ Výzkum CVVM SOÚ AV ČR Naše společnost, březen 2003, otázka PM.9.

položku (vojenská nemocnice) pokračovali přečtením další položky (protichemická jednotka), bez opakování celého zadání dotazu. Označení „nasazení“ resp. „poskytnutí“ tak již před dalšími dvěma položkami baterie explicitně nezaznělo, což mohlo oslabit jeho vliv. Takovéto oslabení vlivu kontextu odpovídá i závěrům Sudmana, Bradburna a Schwarze [1996: 120 - 123], týkajících se redukce efektů přizpůsobení a kontrastu. Vložení neutrální položky mezi kontextovou a cílovou otázku podle jejich závěrů dokáže často oba efekty zcela eliminovat či alespoň snížit, čímž lze tento kontextuální zdroj ovlivnění redukovat.

Použití split-sample experimentů při odhalování odlišných interpretací otázky je ostatně poměrně běžným přístupem. Klasickým učebnicovým příkladem je položení dvou ekvivalentních otázek s odlišným směrem hodnocení, jak učinili Schuman a Presser [1981: 281]. Tolerance americké veřejnosti se ukázala být značně odlišná v případě, kdy se vyslovovala k tomu, zda by „...Spojené Státy měly zakázat veřejné projevy ve prospěch komunismu“ anebo když hodnotila výrok, že by „...Spojené státy měly povolit veřejné projevy ve prospěch komunismu.“ Předností tohoto typu experimentu je možnost získat kvantitativní a přitom reprezentativní výsledky, nevýhodou naopak nemožnost zachytit zdroje a povahu odlišných interpretací. Empirické doklady faktu, že lidé vnímají nejednoznačné objekty v souladu s jejich předchozí definicí či pojmenováním, podávají konečně také četné psychologické experimenty studující mentální reprezentace [Sternberg 2002: 254 - 255].

Priming

Blízko ke kategorii efektů kontextu má na úrovni interpretace otázky také psychologická koncepce primingu, neboli usnadnění zpracování určitého druhu podnětů díky předchozímu předvedení podnětů stejných nebo podobných [Sternberg 2002: 91, 307]. Buď se projevuje tak, že osoby snáze rozpoznávají podněty, jejichž působení byly vystaveny krátce předtím, nebo tak, že referenční rámec vyvolaný předchozím vystavením pozorovaná osoba použije i pro podnět následující, ačkoli ten je již odlišný. Psychologické vysvětlení primingu odkazuje především na zvýšenou aktivaci mentálních drah příslušejících danému podnětu. Ta přetrvává ještě určitou dobu po jeho odstranění, a ovlivňuje tak kognitivní zpracování informací o podnětech následujících [Sternberg 2002: 307 - 308].

Důležitou vlastností primingu je to, že často působí na nevědomé úrovni. Pokusné osoby či respondenti si tím pádem ve chvíli zodpovídání dotazu většinou neuvědomují, že jejich uvažování je přednastaveno určitým směrem, například povahou předcházejících položek v dotazníku. Proto se může stát, že po sérii otázek na důvěru ústavním institucím budou respondenti posuzovat vlastní spokojenost s politickou situací především v kontextu důvěry (a nikoli v kontextu např. spokojenosti s dosaženými výsledky), aniž by si byli tohoto přednastavení svého uvažování vědomi.

4.2.2. Vyvolání informací z paměti

Prakticky každá otázka po respondentovi požaduje, aby pátral v paměti. To se týká nejen otázek na fakta, ale částečně i otázek postojových: jejich odpovědi mohou respondenti zakládat na vybavení určitých událostí, jejich počtu, frekvence nebo data. Například otázku zjišťující názor na zpřísnění trestů za vybrané činy může respondent zodpovídat až poté, co si z paměti vybavil některé konkrétní případy z poslední doby, ke stanovení míry spokojenosti s prací policie si může potřebovat vzpomenout na to, kdy přišel s jejími příslušníky do kontaktu, nebo při vyjadřování míry obav v místě bydliště po setmění si bude potřebovat sumarizovat příležitosti, za kterých se v poslední době po setmění vracel domů.

Věcně jinou kategorií využití paměti v rámci postojových otázek pak jsou situace, kdy dotazování nevytvářejí své mínění na místě, nýbrž už ho mají předpřipravené a pouze si jej musí vybavit. To se týká nejčastěji obecných stereotypů (např. „atributy pachatele“), hluboce zakořeněných norem sociálního jednání (např. „děti se nesmí fyzicky trestat“ vs. „škoda facky, která padne vedle“) nebo skutečností, k nimž se vede veřejná debata (např. trest smrti, nebo hranice trestní odpovědnosti).

Na využívání vzpomínek za účelem vytvoření názoru/postoje lze přitom aplikovat stejné poznatky jako na faktografické otázky. Případ vybavování již existujícího postoje bude pojednán v dalších částech. Nejprve se tedy věnujme oblasti, kde je tento problém naléhavější: faktografickým otázkám.

Dotazování na faktické údaje může směřovat do současnosti („Máte v bytě namontováno bezpečnostní zařízení?“), k jednomu okamžiku v minulosti („Kdy jste byl naposledy v kontaktu s policií?“) nebo prohledávat určité časové pásmo („Kolikrát za poslední rok vám někdo něco ukradl?“). V každém z těchto případů je zdrojem hledaných informací autobiografická paměť, která obsahuje události prožité daným člověkem. (Podobně je v jiných koncepcích [Tulving 1972] charakterizována epizodická paměť, která společně se sémantickou tvoří deklarativní struktury paměti).¹⁵

¹⁵ Koncepce paměti, jejích druhů, typů a cílů jsou velmi rozmanité; přehled uvádí např. Sternberg [2002]. Ke koncepcím a teoriím konkrétně autobiografické paměti blíže viz [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000:71]

Paměť

Smyslem a cílem procesu vybavování je převedení neaktivních obsahů dlouhodobé paměti do paměti pracovní, v níž s nimi může být dále pracováno [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000].¹⁶ Vyvolaná vzpomínka ovšem nikdy není prožitkem samotným, nýbrž reprezentací tohoto prožitku. Ta je zatížena chybami vznikajícími již při kódování původní informace (zkreslené individuální vnímání v průběhu prožitku) a také v okamžicích jejího následného vybavování a opětovného ukládání (změna pohledu na původní situaci po určité době a její uložení v odlišné podobě, rekonstrukce události pod dojmem nových informací atp.). Přesnost mentální reprezentace proto pravděpodobně nikdy není stoprocentní, vybavená představa neodpovídá zcela situaci, kterou respondent skutečně prožil.

To, že si respondent na tuto situaci vůbec v nějaké podobě vzpomene, je však koneckonců stále tou lepší variantou. Procesy paměti a okolnosti dotazování mohou učinit takovou informaci zcela nepřístupnou, například, když otázka v dotazníku používá zcela odlišné klíče, než respondent použil pro zakódování originální informace do paměti (například odcizení peněženky zakódoval jako „ztrátu“ z nepozornosti, otázka používající klíče „krádež“ mu proto cestu k tomuto obsahu paměti neotevře.)¹⁷

V případě některých témat, jako jsou například traumatické zážitky nebo jiné citlivé oblasti, je situace o to těžší, že informace nemusí být v respondentově paměti dostupná vůbec, nebo alespoň nemusí být připravená k vyvolání. Příkladem jsou procesy vytěsnění, které podle některých psychologů eliminují určité nepříjemné zážitky z dosahu vzpomínek. Z výzkumného hlediska je nepříjemná i skutečnost, že na některé události lidé zkrátka vzpomínat nechtějí. Vědí, že se staly, dokázali by je pravděpodobně i uspokojivě rekonstruovat, nicméně by to pro ně znamenalo tak silné emoční vypětí, jaké nejsou ochotni podstoupit.

¹⁶ Ke koncepcím paměti a paměťových procesů podrobněji např. [Sternberg 2002]

¹⁷ Mohl by mu ji však například otevřít klíč v dovětku otázky, kde by „peněženka“ figurovala jako jeden z příkladů, což dokresluje spletnost fungování paměti během zodpovídání dotazů.

Vzhledem k tomu, že obsahem autobiografické paměti nejsou (pouze) primární izolované události a prožitky, nýbrž spíše do různých celků pospojované agregáty událostí (tematických – „události spojené se soudním přelíčením“ i časových „období od vykradení bytu do vypátrání zloděje“) nebo typizované vzorce zkušeností („výslech na policii“), nemusí si respondent nutně vybavit konkrétní událost, na kterou je dotazován, nýbrž může použít obecné schéma a další atributy zkoumané události doplnit, odvodit, domyslet. Je nasnadě, že pravděpodobnost využití této strategie na úkor pečlivého vzpomínání na jednotlivé případy se zvyšuje s růstem námahy, kterou by musel pragmaticky jednající respondent vynaložit k nalezení uspokojivě přesné odpovědi; roste s časovou vzdáleností hledané události a nebo se zvyšujícím se rozpětím intervalu, který má být prohledáván. Tato skutečnost přitom není důsledkem toho, že by snad chtěl dotazovaný lhát nebo uvádět zkreslené informace, je to zapříčiněno samotným způsobem fungování paměti.

Krom toho ne vždy musí mít tento přístup jen negativní důsledky, v některých případech může vést dokonce k větší přesnosti odpovědí. Například velmi dávná zkušenost s vyšetřováním policií může být v paměti již natolik transformována dodatečnými úpravami a změnami pohledu na originální událost, že výpověď o jakémisi ideálním typu takových událostí může být podstatně přesnější. Podobně může být odhad počtu vlastních dopravních přestupků za poslední rok přesnější než výsledek snahy o vybavení si všech jednotlivých případů.

Ze souhrnu byt jen některých vybraných aspektů problematiky vyvolávání informací z paměti je patrná komplikovanost celé oblasti. Za otázkami, vyžadujícími její hluboké zapojení, by proto vždy měla stát alespoň základní informovanost o těchto nevyhnutelných problémech.

Mezníky a rozšířené události

Konkrétní příklady problémů s vybavováním odpovědí dotazů na data a trvání uvádějí v propracované podobě opět Tourangeau, Rips a Rasinski [2000]. V první řadě je vhodné brát v úvahu, že respondenti nezodpovídají časové otázky pouze prostřednictvím vybavování přesné časové informace (například přesného data události), nýbrž používají mnohé další strategie. Informace o datu, kdy byl

dotázaný svědkem loupežného přepadení na poště, může být dosaženo také prostřednictvím rekonstrukce časového sledu událostí v oné době, organizovaného pomocí *mezníků* („bylo to někdy mezi koncem školního roku a odjezdem na dovolenou“), nebo pomocí *rozšířené události*, které může být hledaná epizoda součástí („stalo se to během vyřizování všech náležitostí na dovolenou“). Jiným způsobem je vybavení dalších detailů, které se k této události vázaly a které mohou pomoci při odvození jejího data („bylo hrozné horko, tedy se to muselo stát v létě“; „byl u toho i třináctiletý syn, tudíž to muselo být o prázdninách“; „měl jsem nohu v sádře, takže to muselo být ještě před dovolenou“ atp.). Konečně je také možné spoléhat na dojmy, plynoucí ze samotného procesu vybavování, jako například usuzovat na základě obtížnosti/snadnosti vybavení si vzpomínek („už si toho moc nepamatuji, takže to asi nebylo o posledních, nýbrž už o loňských prázdninách“).

Volba určitých strategií nebo jejich kombinace závisí zejména na obtížnosti úkolu a množství úsilí, které by respondent musel k přesnému zodpovězení otázky vynaložit. Není reálné očekávat, že lidé chtějí za každou cenu podat naprosto dokonalou odpověď. Kvalitu podané informace spíše porovnávají množstvím vynaloženého úsilí a o odpovědi přemýšlejí pouze do chvíle, kdy je pro ně samotné uspokojivě přesná. Ostatně usnadnit jim rozhodnutí o uspokojivé přesnosti odpovědi se v některých případech snaží i výzkumník, když do znění otázky úmyslně vnese prvek neurčitosti („Kdy *asi* se to stalo?“; „Kolikrát *přibližně* se to stalo za posledních 12 měsíců?“ atp.).

Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 112] uvádějí také některé empirické výzkumy prokazující, že předurčením strategie vyhledávání informace v samotném zadání otázky (například využití časových mezníků nebo určitých časových period) lze ovlivňovat přesnost odpovědi. Z hlediska teorie paměti se jedná o snahu co nejvíce připodobnit proces vybavování situaci primárního kódování informace, tzn. poskytnout respondentům co nejvíce správných indicií pro nalezení požadované informace. (Otázkou samozřejmě zůstává, jak určit odpovídající mezníky nebo konzistentní časová období.)

Spolehlivost paměti

Na druhé straně však existují problémy a zkreslení, kterým se lze vyhnout jen stěží a které je třeba spíše vést v patrnosti a zohledňovat při analýze a interpretaci výsledků. Jedním z nich je efekt spáry (seam effect), druhým efekt teleskopu (telescoping).

Podstatou efektu spáry [tamtéž: 122] je skutečnost, že při výpovědi respondentů o určité časové periodě se jimi zmiňované události koncentrují do závěru a/nebo začátku tohoto období. Tento efekt se týká zejména panelových a longitudinálních výzkumů, kdy respondenti opakovaně vypovídají např. o uplynulém tříměsíčním období. Empirická data ukazují, že změny (např. platu) během měsíců v rámci téhož reportovaného období jsou minimální, změny mezi sousedními měsíci ze dvou navazujících period jsou pravidelně podstatně dramatičtější. Jedním z vysvětlení nadhodnocení závěru periody je prosté zapomínání dřívějších událostí a snazší vybavení těch novějších. Doplňujícím vysvětlením jevu opačného je pak tendence minimalizovat změny v rámci určité referované periody a změnu stavu připustit až při přechodu do dalšího období.

Efekt teleskopu [Neter a Waksberg 1964; Sudman a Bradburn 1973; Tourangeau, Rips a Rasinski 2000] se týká nepřesností v určení přesného data události a jejich následného chybného zahrnutí nebo vyloučení z období, o němž má respondent vypovídat. Například v případě otázky „Kolikrát za posledních 6 měsíců jste se vracel domů za tmy?“ může respondent do sledovaného období mylně zahrnout i případy, které jeho počátku předcházely, nebo naopak vyloučit takové, které už do něj spadají. Struktury odpovědí na podobné otázky ukazují, že chyby, kterých se v nich respondenti dopouštějí, jsou systematické a že v principu vedou k nadhodnocení počtu událostí v rámci sledované periody. Teoreticky je tento efekt vysvětlován prostřednictvím přirozeného fungování kognitivních procesů: kompresí času, kdy je událost vnímána jako mnohem bližší, než ve skutečnosti byla, a nejistotou (chápanou jako variance) ohledně jejího přesného data. Pak větší nejistota (variance) u dřívějších událostí zvyšuje pravděpodobnost jejich zahrnutí do sledovaného období, zatímco nižší nejistota (variance) u bližších událostí znamená menší riziko chybného vyloučení. Současně však proti tescopingu působí prostý fakt zapomínání, a jeho čistý vliv je tak

ovlivňován mnoha dalšími okolnostmi, jako například délkou sledovaného období nebo jeho vzdáleností od současnosti.¹⁸

Oba jevy mají vliv na počet událostí, které respondent zahrne do sledovaného období, případně i na změnu v jejich počtu nebo frekvenci během období nebo mezi více periodami. Přitom již byly vyvinuty způsoby, které dokáží jejich nebezpečí zmírnit či zcela eliminovat. Příkladem může být ohraničení sledované periody (bounding) výčtem událostí, které se respondentovi udály před jejím začátkem nebo po jejím skončení a on/ona je tak mylně nemůže zahrnout do sledovaného období. Jejich aplikace je možná především v panelových a longitudinálních výzkumech, případně ve speciálních experimentálních designech s vedením deníků atp.

¹⁸ Podrobněji k efektům spáry i teleskopu viz Tourangeau, Rips a Rasinski [2000].

4.2.3. Rozhodování

Stejně jako by se mohlo zdát, že fáze vyhledávání v paměti se týká jen otázek na fakta a události, fázi rozhodování bychom mohli mylně přisuzovat jen postojovým a hodnotícím dotazům. Situace opět není tak jednoduchá a procesy rozhodování se týkají obou modalit podnětů. Pokračujme konzistentně s předešlou kapitolou a věnujme se nejprve faktografickým otázkám.

a. Faktografické otázky

Cílem otázky na určitou událost nebo fakt ve skutečnosti většinou není přesné datum, ne vždy dokonce ani počet událostí určitého typu. Tyto informace jsou pro respondenta důležité spíše jako zdroje k tomu, aby odpověděl na odlišně formulovanou otázku. Velmi často jde totiž spíše o určení frekvence událostí nebo jejich pravděpodobnosti. A to je moment, kdy rozhodovací procesy musí vstoupit do hry, přičemž lze opět vznést určité pochybnosti stran jejich přesnosti.¹⁹

Důvody chybovosti takových procesů se pokoušejí definovat Tversky a Kahneman [1974], když tvrdí, že na zdaleka ne dokonalá paměťová data jsou během posuzování frekvence nebo pravděpodobnosti aplikovány opět ne zcela přesné heuristické metody. Jako příklad uvádějí heuristiky *reprezentativity*, kdy respondent posuzuje shodu posuzovaného případu se stereotypem dané třídy (např. zda vyhrožování zbitím již lze zahrnout do sumy případů kdy se stal obětí trestného činu), *dosažitelnosti*, když na povahu vybavené informace usuzuje na základě snadnosti/obtížnosti jejího vybavení z paměti (např. když míru obav hodnotí na základě toho, jak snadno nebo naopak obtížně si vzpomene na situace, kdy obavy pociťoval), a heuristiku *ukotvení-přizpůsobení*, pomocí níž respondenti upravují původní vybavené hodnoty na základě dalších kritérií (například frekvenci vlastních dopravních přestupků přizpůsobí nabízené odpovědní škále tak, aby ležela v dolní - příznivější polovině).

¹⁹ Kognitivně psychologické teorie vytváření rozhodnutí o frekvencích určitých událostí jsou velmi bohaté, překračují však rámec této stati. Systematický přehled uvádějí např. Tourangeau, Rips a Rasinski [2000].

Studium strategií vedoucích k chybným odhadům frekvencí tak po zkoumání zapomínání a chybného datování otevírá další zdroj zkreslení, kterým odpovědi v sociálních výzkumech trpí. Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 145] systematizují strategie pro zodpovídání frekvenčních otázek do následujících skupin:

1. informace o jednotlivých událostech

- vybavení a sečtení všech případů (např. všech kontaktů s policií)
- vybavení a sečtení případů podle jednotlivých oblastí (např. jednotlivé typy trestných činů)
- vybavení několika případů a extrapolace na celé cílové období (např. počet přestupků za poslední měsíc a jeho extrapolace na poslední rok)

2. informace o vedeném seznamu

- vybavení zápisu o přesném počtu případů z paměti – je-li veden (např. o počtu rizikových sexuálních partnerů)

3. obecné informace

- vyvolání informace o míře určitých případů přímo z paměti (např. informace o průměrné frekvenci návratů domů po půlnoci)
- vyvolání a přizpůsobení doporučené míry určitých případů (např. informace o obecně přijatelné frekvenci spáchání dopravního přestupku a její přizpůsobení nahoru či dolů s ohledem na vlastní situaci)

4. obecný dojem

- hrubý odhad (např. odhad počtu situací za poslední měsíc, ve kterých respondent zažíval pocit ohrožení)
- kontextem ovlivněný odhad (např. využití střední kategorie odpovědní škály jako kotvy a přizpůsobení odpovědi na základě odhadu vlastní situace).

Respondenti výzkumů přitom samozřejmě mohou využívat více strategií současně a vzájemně je kombinovat, přičemž sečítání jednotlivých případů rozhodně nepatří k těm nejčastějším. Podle Blaira a Burtona [1987] ovlivňují volbu strategie

1. velikost úsilí, které musí respondent vynaložit (zejména počet epizod, které si musí vybavit a sečíst)
2. motivace respondenta vynaložit potřebné úsilí
3. dostupnost informací o jednotlivých případech v paměti
4. možnosti využití alternativních procesů
5. podmínky zadání, jako například znění otázky.²⁰

Podle Tourangeaua, Ripse a Rasinskiho [2001: 159] lze tedy shrnout, že prvotní indicií k volbě strategie je dostupnost požadovaných dat. Ta se projeví jakožto určitý typ informace, která první vstoupí do pracovní paměti (může to být např. informace o přesném počtu cílových událostí, o obecně přijatelné míře určitého chování nebo emocionální dojem o obtížnosti vybavení si počtu určitých událostí za poslední rok). V návaznosti na tuto informaci pak respondent vědomě volí strategii, která bude z jeho hlediska vyvážená s ohledem na vynaložené úsilí a dosaženou přesnost odpovědi. Zvolená strategie pak má pochopitelně právě na přesnost nezanedbatelný vliv.

b. Postojové otázky

Podobná situace je i v případě otázek postojových. I zde je hlavními kritérii volby strategie dostupnost požadovaných informací a úsilí, které je zapotřebí k uspokojivě „přesné“ odpovědi.²¹

Teorie postoje

Tradiční pohled na postoje jakožto pevné spojení mezi nějakým objektem a jeho hodnocením má vážné nedostatky, zejména s ohledem na prokázanou

²⁰ Převzato z [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 153 a dále].

²¹ Hovořit však v případě postojových otázek o přesnosti nebo o chybách není zcela odpovídající, neboť subjektivní charakter zkoumaných informací znemožňuje jejich ověření; neexistuje kritérium, podle něhož by bylo možné přesnost posoudit.

nestabilitu v čase a závislost na kontextu, v němž je postoj vyjadřován.²² Ačkoli ve výjimečných případech se může strategie zodpovídání postojového dotazu přibližovat strategii zodpovídání otázek faktografických, a může tedy využívat i stejné typy informací, jako jsou jednotlivé vzpomínky, obecné informace, dojmy nebo konkrétní záznamy (zejména u silných postojů na bázi stereotypů atp.), většinou jde o situace, kdy respondent předem připravený postoj nemá, anebo alespoň ne v definitivní podobě, kterou by stačilo vyvolat z paměti.

Alternativní zdroje informací pro zodpovídání postojových dotazů jsou pak podle Tourangeaua, Ripse a Rasinskiho [2000: 172] následující:

1. dojmy nebo stereotypy, které platí pro určitou skupinu jevů a které jsou aplikovány na konkrétní případ (např. celkový dojem z práce soudů v celostátním měřítku je aplikován na hodnocení práce soudů v bydlišti respondenta);
2. obecné postoje, hodnoty nebo ideologické predispozice jsou aplikovány na konkrétní objekt (např. morální hodnota „nezabiješ“ je aplikována na postoj k trestu smrti; ideologická pozice je aplikována na ochotu zvýšit/snížit pravomoci policie);
3. přesvědčení nebo názory na jednotlivý objekt jsou aplikovány na sledovanou obecnější kategorii nebo na příbuzný objekt (např. spokojenost s prací policie v místě bydliště je aplikována na spokojenost s prací policie v celostátním měřítku; spokojenost s prací státní policie je využita k vyjádření spokojenosti s prací policie městské).

Ve všech zmíněných přístupech se zrcadlí skutečnost, že respondenti často nemají připravený postoj ke konkrétnímu objektu, který sleduje výzkumná otázka, nýbrž že si jej musí nějakým způsobem na místě utvořit. Často i zásadní rozdíly ve finální odpovědi pak poukazují na variabilitu způsobů, jakými mohou být zmíněné zdroje aplikovány.

Konkrétní proces formulace odpovědi na postojové otázky vykresluje Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 178] pomocí *modelu výběru vzorku názorů*

²² Viz Wilsonovo a Hodgesovo [1992] rozlišení na model zásuvky (file drawer), podle kterého postoje existují v paměti v podobě stálých hodnocení objektu a člověk je pouze v případě nutnosti „vytáhne ze šuplíku“ a interpretační model (construal), podle kterého jsou z paměti vyvolávány indicie jiného druhu a na jejich základě je postoj teprve vytvářen.

(The Belief-Sampling Model). Podle tohoto přístupu je postoj jakousi paměťovou databází, která obsahuje soubor všech úvah o daném objektu, tj. znalostí, názorů, dojmů, obecných hodnot, které se jej týkají, jeho dřívější hodnocení atp. Postoj je v tomto pojetí jakousi neutrální kategorií, potenciálem, který je v konkrétních situacích využit v různé míře a různé podobě. Při vyjadřování postoje totiž člověk nemá k dispozici všechna data relevantní k danému objektu, pravděpodobnost využití jednotlivých složek odpovídá jejich momentální dostupnosti v paměti. Krom toho nutně nemusí být využita ani všechna data, která jsou v dané chvíli dostupná; některá mohou být z uvažování vyloučena kvůli irelevanci, nespolehlivosti nebo nadbytečnosti. Proces stanovení definitivního postoje přitom pravděpodobně není jednorázový. Respondent si nejprve vybaví určité informace, které posoudí s ohledem na položenou otázku; tento úvodní výsledek je následně přizpůsoben dalším informacím dostupným v paměti a tak dále podle času a úsilí, které je dotazovaný ochoten dané otázce věnovat.

V závislosti na mnoha okolnostech situace dotazování může mít výsledný vzorek dat využitých pro stanovení postoje mnoho podob; různých podob tím pádem za odlišných podmínek mohou nabývat i postoje vyjádřené jediným člověkem, ačkoli jejich zdrojem je stále tatáž databáze všech potenciálních úvah. Může dojít k zopakování existujícího hodnocení, jeho aktualizaci, rozšíření o nový aspekt objektu, nebo může být vytvořen úplně nový postoj. Model výběru vzorku názorů tak dobrým způsobem kombinuje dvě zdánlivě protikladné vlastnosti postojů: stabilitu v podobě databáze všech potenciálních úvah a proměnlivost v závislosti na okolnostech, v nichž je z databáze vybírán vzorek. Tím zaujímá jakousi středovou pozici mezi krajními přístupy zásuvky a interpretace. Navíc dokonce definuje parametry, které ovlivňují stabilitu vyjadřovaného postoje (chápanou jako korelaci odpovědí na stejnou otázku u dvou příležitostí) [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 182]:

1. spolehlivost procesu škálování jednotlivých informací, tj. zda jsou jedné a téže informaci ve dvou různých situacích přisouzeny stejné škálové hodnoty;
2. vnitřní konzistence databáze potenciálních dat, tj. jaká je korelace dvou odlišných informací vztahujících se ke stejnému objektu, nebo dvou jejich vzorků;

3. stupeň překrývání vzorků informací, které jsou využity v různých situacích.²³

Aplikace a testování modelu přináší mnohé zajímavé poznatky, které mají přímý vztah ke spolehlivosti výzkumů. Praktickou využitelnost může mít například poznatek, že hlubší přemýšlení o odpovědích často snižuje jejich stabilitu v čase, neboť respondenti si v takovém případě s větší pravděpodobností vybaví informace, které nejsou konzistentní s jejich obvyklým souborem a které výslednou odpověď pozmění. V těchto případech pak ze stejných důvodů klesá i schopnost předpovídat ze získaných výsledků budoucí chování, což má důsledky například pro veřejně citlivé otázky politické participace a rozhodování. Na stabilitu odpovědí má přitom vliv také povaha samotných informací ve vyvolaném souboru: pokud favorizují jeden pól postoje, přidání dalších zvyšuje konzistenci odpovědi; pokud soubor obsahuje informace různé povahy, konzistenci odpovědi to snižuje. Jiným konkrétním doporučením může být například zajištění co možná nejpodobnějšího kontextu při opakování stejné otázky (například stejného sledu otázek výzkumu), neboť bylo empiricky prokázáno, že míra překrývání vyvolaného souboru informací má významný vliv na stabilitu odpovědí [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 188].

Efekt kontextu

Příčiny odlišného působení jednotlivých vlivů a využití různých strategií rozhodování lze hledat zejména v kontextu dotazu, například v použitém výrazivu, sledu dotazů atp. Vlivy, kterými může kontext dotazu působit na odpovědi postojových (ale i faktografických) otázek, jsou přitom již studovány a dochází také k jejich kategorizaci [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 198]. Jak již bylo řečeno, obecné pojetí vlivů kontextu má podstatně širší záběr, v nejjednodušší podobě se však týká vlivu předcházející otázky (kontextové) na otázku následující (cílovou).

²³ Jak je patrné z označení, jde o model, autoři tedy poskytují i matematické vyjádření uvedených parametrů, korelací a celého modelu [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 195-196].

Například *usměrněný* (directional) vliv kontextu je případ, kdy předcházející otázka má za následek změnu celkového průměru odpovědí na otázku následující, *korelační* (correlational) vliv je situace, kdy položení kontextové otázky změní vztahy mezi otázkami.

O *nepodmíněném* (unconditional) vlivu lze mluvit tehdy, když jsou odpovědi na cílovou otázku stejným způsobem ovlivněny bez ohledu nato, jakou konkrétní odpověď respondent zvolil v otázce kontextové. Odpovědi všech respondentů jsou tak pozměněny jedním a tímž směrem a dochází k usměrněnému vlivu. K *podmíněnému* ovlivnění dochází v situaci, kdy povaha změny odpovědi na cílovou otázku závisí na konkrétní odpovědi v otázce kontextové. Někteří respondenti jsou ovlivněni jedním, jiní druhým směrem a dochází ke změně korelace obou otázek, než jaká by byla v situaci absence kontextuálního vlivu jedné na druhou.

Mechanismus, kterým se vlivy kontextu projevují, byl rozpracován, popsán a doložen různými autory [Schuman a Presser 1981; Schwarz a Bless 1992; Sudman, Bradburn a Schwarz 1996; Tourangeau a Rasinski 1988; Tourangeau, Rips a Rasinski 2000]. Jeho modely obvykle zahrnují otázky úrovně obecnosti klíčových konceptů v kontextové a cílové otázce (obecné – specifické), způsob naložení s kontextovou informací (zahrnutí - vyloučení), vliv kontextu na změnu směru odpovědi (přizpůsobení – kontrast), způsob administrace podnětů (vokální - vizuální) nebo vliv rušivého podnětu mezi kontextovou a cílovou otázkou.

Uceleným teoretickým schématem působení kontextu v procesu zodpovídání dotazu je například model zahrnutí/vyloučení (The Inclusion/Exclusion Model), který vychází z kognitivně-psychologických poznatků o dynamické povaze mentálních reprezentací a vysvětluje efekty přizpůsobení (assimilation effect) a kontrastu (contrast effect) [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 100 – 129]. Specifikuje kognitivní procesy, kterými respondent reaguje na informace získané předcházejícími otázkami či pocházející z jeho vlastních předešlých odpovědí a které jej vedou k tomu, že tyto informace buď zahrne do reprezentace aktuálního objektu (inclusion), anebo je z této reprezentace záměrně vyloučí (exclusion).

Konkrétně model postuluje, že zahrnutí informace s pozitivními implikacemi přizpůsobí (assimilation) aktuální rozhodnutí do pozitivnější podoby, zahrnutí informace s negativními implikacemi naopak přizpůsobí aktuální rozhodnutí podobě negativnější. Efekt přizpůsobení může nastat například

v situaci, kdy otázce na souhlas se zavedením trestu smrti předchází nějaká informace o možnosti justičního omylu (ať už ve znění předchozího dotazu, možností odpovědí, nebo ve skutečnostech vybavených respondentem). Pokud dotázaný zahrne aspekt justičního omylu do aktuální mentální reprezentace trestu smrti, pak velice pravděpodobně docílí negativnějšího postoje, než jaký by vyjádřil v případě, kdy by tento aspekt do reprezentace nezahrnul.

Pokud dojde k záměrnému vyloučení pozitivní informace z reprezentace objektu, pak je výsledkem kontrast (contrast) v podobě negativnějšího rozhodnutí, a naopak, pokud dojde k vyloučení informace negativní, docílíme pozitivnějšího výsledku. Efekt kontrastu může nastat třeba v případě, kdy otázce na důvěru vládě předchází informace, která respondentovi připomene, že člen vlády, který se těší jeho největší důvěře, je jako jediný bezpartijní. V takovém případě se může stát, že do své reprezentace vlády vědomě tuto osobu nezahrne a v důsledku tohoto vědomého vyloučení pozitivního aspektu reprezentovaného objektu pak vyjádří negativnější postoj, než by vyjádřil v případě jeho zohlednění.

Překážkou snadného praktického uplatnění jinak poměrně přehledně formulovaného modelu je skutečnost, že oba protikladné efekty se mohou projevit u týchž otázek a záleží na dalších faktorech a okolnostech, jakým směrem nakonec k ovlivnění dojde.²⁴

Vliv emocí

Tak jako například priming na úrovni interpretace otázky, i v případě rozhodování působí vlivy, které lze nejlépe připisovat zcela nevědomé úrovni fungování mysli a lidské psychiky. Některé analýzy komplexní povahy zpracování informací například vysvětlují působení emocí v jeho průběhu a jedno z nejzajímavějších hodnocení efektů kontextu proto také tvrdí, že „... naše rozhodnutí nezávisejí pouze na tom, co přichází do mysli. Uvažování o otázce může zahrnovat paletu fenomenálních zkušeností, jako jsou naše afektivní reakce na obsah našeho myšlení nebo snadnost, s jakou tento obsah přichází do mysli.“ [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 83]

²⁴ Blíže k tomuto tématu a podrobnější vysvětlení modelu zahrnutí/vyloučení i některé jeho praktické aplikace viz Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 100 – 129] a Tourangeau [1999: 111 – 131].

Klasickým příkladem ovlivnění rozhodovacího procesu emocemi je nálada. Ať už je vyvolaná tématem, předchozími dotazy, odpověďmi, myšlenkovými procesy, či ať už přichází „vně“ situace dotazování, velice pravděpodobně ovlivní rozhodovací procesy respondentů. Zobecnění říká, že pokud jsou respondenti v dobré náladě, poskytují pozitivnější odpovědi, než když jsou v náladě špatné [Schwarz a Clore 1988]. Pozoruhodná komplikace této triviální poučky však nastává například v situaci, kdy jsou si respondenti vědomi, že jejich aktuální postoj může ovlivňovat právě nálada. V takovém případě je pak její efekt snížen, vyrušen nebo dokonce převrácen [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 88].

Dalším zajímavým jevem je emocionální reakce na snadnost či naopak obtížnost, s jakou lze požadované informace vyvolat z paměti. To, jak snadno si respondent dokáže vybavit příslušné příklady, ovlivňuje jeho odhady frekvence, pravděpodobnosti či typičnosti událostí [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 89]. Autoři popisují například experiment, v němž osoby, kterým byl zadán úkol vybavit si 12 případů vlastního asertivního jednání, následně hodnotily svoji schopnost asertivního jednání jako nižší než osoby, které dostaly za úkol vybavit si pouze 6 případů. Příčinou těchto překvapivých rozdílů přitom byla právě emocionální reakce na složitost samotného úkolu. Zatímco na 6 případů si pokusné osoby vzpomněly snadno, vybavení 12 případů bylo pocíťováno jako velice těžký úkol. Emocionální stav, vyvolaný buď pocitem snadnosti či obtížnosti úkolu, následně vnesl do procesu posuzování vlastní úrovně asertivních schopností rozhodující „náповědu“: pokud si na takové jednání dokážu vzpomenout snadno, svědčí to o mých dobrých asertivních schopnostech. Vzhledem k tomu, že si příklady takového jednání dokáží vybavit jen s velkými obtížemi, svědčí to spíše o opaku.

4.2.4. Editace odpovědi

a. Faktografické otázky

Dosažení rozhodnutí a získání odpovědi ještě neznamená ukončení kognitivních procesů zodpovídání dotazu. Ačkoli respondent otázku interpretoval zcela správně, jakkoli úplné informace se mu podařilo vybavit z paměti, a i kdyby nebyly procesy rozhodování zkresleny žádnými vnějšími vlivy, stále ještě není zaručeno, že podá přesnou a spolehlivou odpověď. V konečné fázi ji totiž musí převést do podoby odpovídající nabízeným možnostem a dokonce ji může zcela svévolně upravit s ohledem na její sociální přijatelnost.

V rámci této fáze hraje svoji roli mnoho okolností, které ovlivňují podobu výsledku. Je to například přizpůsobení odpovědi rozsahu škály nebo úprava hodnoty na základě posouzení sociální desirability. Způsoby výběru odpovědi a jejího přizpůsobení se pochopitelně liší v závislosti na formátu otázky.

Tradiční rozlišení dělí otázky v dotazníku na otevřené, ponechávající respondentovi možnost vlastní formulace odpovědi, uzavřené, které jej nutí vybrat si z nabízených variant, případně ještě polootevřené, které nabízejí několik možností, nicméně v případě jejich nedostatečnosti může respondent uvést vlastní vyjádření. Konkrétních formátů je však podstatně více. Například na otevřené otázky může být vyžadována buď slovní odpověď („Z jakých důvodů jste pro/proti snížení hranice trestní odpovědnosti?“) nebo numerická („Jaký by měl být podle Vás věk trestní odpovědnosti?“). V případě uzavřených otázek může být formát nabídky odpovědí číselný, slovní, uspořádaný do škály, neuspořádaný – nominální atp.²⁵

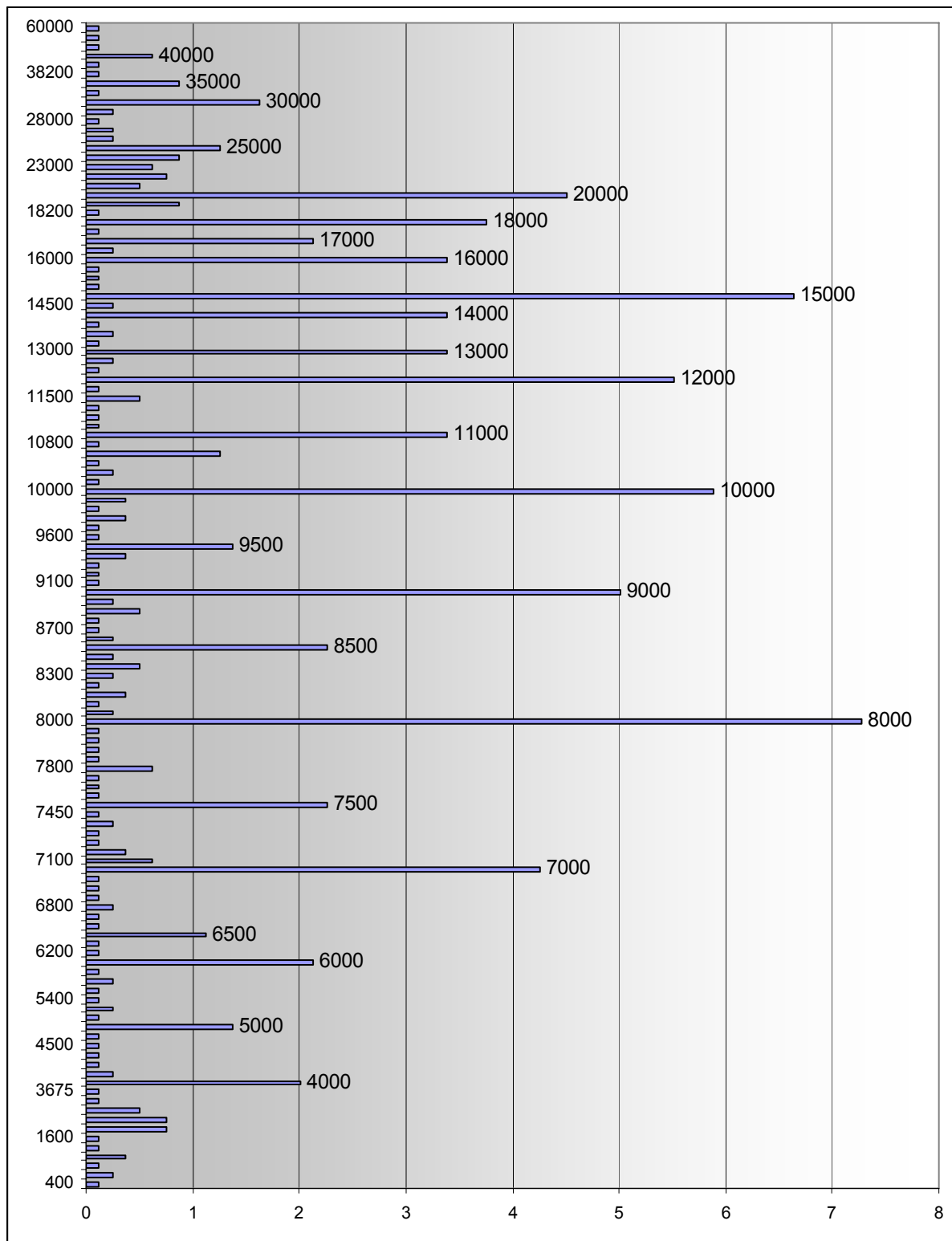
²⁵ Příklady specifických procesů a nebezpečí zkreslení spojených s různými formáty faktografických dotazů uvádějí Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 230].

Zaokrouhlování

Například v případě otevřených otázek, požadujících číselnou odpověď (výše příjmu, počet kontaktů s policií, ideální věk narození prvního dítěte atp.), je typickým jevem zaokrouhlování. Empirická demonstrace existence tohoto jevu byla provedena již mnohokrát a z běžné analýzy dat tohoto druhu je patrné, že tato tendence sílí s narůstajícím počtem případů, o nichž má odpověď vypovídat. Nejčastěji se přitom jedná o násobky 5 a 10.

Typickým příkladem otázky, kde mají respondenti tendenci zaokrouhlovat své odpovědi, je otázka na příjem. Z grafu 4.1. je názorně vidět, že respondenti zcela automaticky své odpovědi zaokrouhlují (minimálně na násobky 500,- Kč), a také to, že referenční zaokrouhlená hodnota se v různých místech stupnice liší. U nižších částek do 10 000,- Kč respondenti ještě rozlišují po 500,- Kč, mezi 10 000,- a 20 000,- však již jen hruběji po celých tisícikorunách. Krom toho je patrné, že například hodnota 19 000,- není využívána téměř vůbec a že po 18 000,- už tedy odpovědi spadají spíše k výraznějšímu orientačnímu bodu 20 000,-. Nad touto hranicí je pak rozlišování dále ještě méně přesné a nad úrovní 25 000,- se již odehrává prakticky výhradně v celých pětistících.

Graf 4.1. Podíly uvádění jednotlivých hodnot příjmů (N = 798)

Zdroj: Výzkum Naše společnost 09/2006. CVVM SOÚ AV ČR.

Zaokrouhlování numerických odpovědí má přitom zásadní důsledky jednak pro přesnost odpovědí, jednak pro povahu získané proměnné. Je zřejmé, že zaokrouhlená hodnota neinformuje o stavu reality přesně. Navíc procesy zaokrouhlování fungují odlišně v závislosti na absolutní hodnotě, která má být zaokrouhlena, a dochází tak k systematickému vychýlení. Intervaly mezi zaokrouhlenými hodnotami totiž nejsou stejné (např. 5 – 10 – 20 – 50 – 100), což vede k systematicky vyššímu počtu zaokrouhlení směrem dolů než nahoru, a to i když respondenti používají pravidla z matematického hlediska korektně a volí tu nejbližší hodnotu [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 238]. Navíc není pravděpodobné, že by respondenti matematická pravidla zcela správně skutečně používali, proces zaokrouhlení obsahuje také subjektivní prvky, které systematicky vychylují odpověď například směrem k prototypickým hodnotám [Huttenlocher et al. 1990: 205].

Tyto skutečnosti mají poměrně významný vliv na statistickou povahu výsledné proměnné, a teoreticky tedy také na možnosti jejího matematického zpracování. Proměnná totiž částečně pozbývá kvantitativního charakteru a začíná se přibližovat proměnné kategoriální: respondenti ve skutečnosti nevyužívají všechny možnosti, nýbrž vybírají mezi zaokrouhlenými hodnotami – tj. určitým druhem kategorií.

Příčiny zaokrouhlování nemusí nutně ležet v nízké motivaci respondentů a snaze usnadnit si úkol. Ve skutečnosti je zde zapojeno více aspektů, často zcela pochopitelných s ohledem na fungování lidské psychiky a na pravidla komunikace v rámci výzkumného rozhovoru. Povaha některých vyžadovaných údajů je natolik složitá (např. průměrný příjem za posledních šest měsíců), že respondenti nemají možnost přijít s přesným výsledkem, a odhad prostřednictvím zaokrouhlení je tak prakticky jediným východiskem. Významná je také role zaokrouhlování v rámci interakce: za běžných okolností je pro příjemce zaokrouhlené sdělení signálem, že reportér si není přesnou hodnotou zcela jist. V těchto případech respondent současně s primární odpovědí úmyslně komunikuje také podprahovou informaci o tom, že z nějakých důvodů zcela přesnou odpověď udat nemůže (např. není schopen si vzpomenout na všechny druhy příjmů), anebo není ochoten to udělat (např. protože by to bylo příliš náročné). Zaokrouhlení může být konečně také důsledkem technických nedokonalostí dotazníku, kdy není možno převést informaci o kvantitě na číselnou stupnici, která je formátem otázky vyžadována (např. názor, že hranice trestní odpovědnosti by měla být stanovena na patnáct a

půl roku musí být zaokrouhlen na počet celých let, který je jako formát odpovědi jediný přípustný).

Rozsah škály

Jiné problémy s převedením odpovědi na nabízené možnosti se objevují v případě posuzovacích škál. Zde může být jednoduchým východiskem úvah například Parducciho model rozsahu a četnosti (The Range-Frequency Model) [Parducci 1965; 1974], podle kterého se respondenti při posuzování sady stimulů snaží využít celý rozsah stupnice a současně dosáhnout rovnoměrných četností jejích jednotlivých bodů. K takovému základnímu modelu však Tourangeau, Rips a Rasinski [2000] připojují koncepce další, jakožto i empirické doklady odlišných procesů, působících proti těmto základním vzorcům.

Respondenti například v některých případech tendují k preferenci pozitivních odpovědí před negativními (positivity bias), což se vysvětluje přirozeným sklonem lidí ke kladným hodnocením.

Další ověřenou skutečností je, že různé numerické škály mají odlišný význam, a to i při zachování stejného celkového rozsahu, např. -5 - +5; 0 - 10; 1 - 11 atp. (scale label effects) [Ostrom a Gannon 1996]. Například v otázce na pocit bezpečí („Jak bezpečně se cítíte v místě bydliště po setmění?“) pak záporné hodnoty (-5) implikují extrémnější postoj než nízké pozitivní hodnoty (0/1) na stupnici totožné svým rozsahem. Vysvětlení je takové, že 1 jako levý krajní bod je interpretován jako nejnižší úroveň sledované vlastnosti („cítí se jen minimálně bezpečně“), 0 znamená nepřítomnost sledované vlastnosti („necítí se bezpečně“) a -5 implikuje opak této vlastnosti („cítí se ohrožen“). Podobně variabilně je vnímán i střední bod stupnice, pokud je jím v jednom případě nula (-5 - +5), v jiném pětka (0 - 10) nebo jindy zase šestka (1 - 11). Dokonce i samotné určení přesného středu škály je pro respondenty v těchto situacích obtížné různě, což může samo o sobě průběh kognitivních procesů ovlivnit.

Jiným sledovaným jevem je snaha respondentů vyhýbat se extrémním hodnocením, a přehlížet tak stanoviska vyjadřovaná krajními body škál (response contraction bias), nebo naopak častěji volit kategorie, které obsahují standardní nebo prototypickou položku (stimulus contraction bias). Různé číselné hodnoty nemají subjektivně ani kulturně stejný význam, a to může mít podstatný vliv na

jejich využití nebo naopak opomíjení při volbě odpovědi na číselné škále. Typickým příkladem takového prototypu jsou „šťastná čísla“ nebo standardní hodnoty sloužící jako referenční body v rámci obecně používaných systémů číslování (0, 1, 10, 100).

Efekt rozsahu škály (scale range effects) [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 219] odkazuje ke skutečnosti, že respondenti v souladu se sdílenými pravidly komunikace věří, že správná odpověď leží mezi těmi, které jim nabízí výzkumník. To se projevuje například nízkými podíly odpovědí „nevím“, a to i v situacích, kdy by šlo o odpověď nejpřesněji vyjadřující momentální psychický stav dotázaného. Namísto toho respondenti často hledají nápovědu „správné“ odpovědi, k čemuž lze právě informaci obsaženou v podobě nabízené stupnice dobře využít. Například odlišné rozsahy škál na počet setkání s kriminálním jednáním (buď od 0 do 20, nebo od 0 do 100) napoví, zda mají uvažovat pouze vážné, nebo i méně vážné události. Střed škály často také poslouží jako informace o tom, jaká je průměrná nebo typická hodnota daného jevu v populaci, a s její pomocí pak respondent odvodí vlastní hodnotu podle toho, do jaké míry ze svého hlediska tento průměr překračuje, nebo jej naopak nedosahuje.

Je nasnadě, že volba rozsahu škály a hodnoty jejího středu výzkumníkem má pak v souvislosti s těmito tendencemi zásadní vliv na odpovědi respondentů, a tedy výsledky výzkumu. Empiricky je kupříkladu prokázáno, že vysokofrekvenční škály produkují vyšší výsledné hodnoty než škály nízkofrekvenční, a to i při jinak naprosto totožném znění otázky. Například pro odhad doby, po jakou denně sledují televizi, respondenti předloženou nabídku použijí jako referenční rámec svého uvažování, či dokonce jako informaci o tom, v jakém rozmezí „se tak lidé běžně pohybují“ (což musí podle nich výzkumník vědět, když to v takové podobě dává do dotazníku...).²⁶

²⁶ Komplexita vlivů je ovšem i zde značná a efekt vysoké či nízké frekvenčnosti odpovědní stupnice se neomezuje pouze na rozhodovací fázi. Respondenti ji třeba v tomto příkladu velice pravděpodobně použijí i k interpretaci otázky, kdy se její pomocí pokusí odvodit, zda mají do celkového součtu zahrnout všechny čas, kdy jsou v blízkosti puštěné televize (např. i při vaření, čtení, domácí práci atp.), nebo pouze čas, kdy ji cíleně sledují [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 219].

Tabulka 4.1. Příklady nízko- a vysokofrekvenční škály

Nízkofrekvenční škála	Vysokofrekvenční škála
a) Méně než půl hodiny.	a) Méně než 2 a půl hodiny.
b) Půl hodiny až 1 hodinu.	b) 2 a půl hodiny až 3 hodiny.
c) 1 hodinu až 1 a půl hodiny.	c) 3 hodiny až 3 a půl hodiny.
d) 1 a půl hodiny až 2 hodiny.	d) 3 a půl hodiny až 4 hodiny.
e) 2 hodiny až 2 a půl hodiny.	e) 4 hodiny až 4 a půl hodiny.
f) Více než 2 a půl hodiny.	f) Více než 4 a půl hodiny.

Převzato z: [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 219]

Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 223] proto například doporučují vyhnout se v případě zjišťování četností nabídkovým škálám, které nutně manévrují odpovědi určitým směrem, a používat raději otevřený formát otázky, kdy respondenti uvádí konkrétní cifru. Pokud jsou již odpovědní stupnice používány, mohou být podle Krosnicka a Berenta [1993] vhodnými opatřeními proti jejich manipulativnosti například pojmenování všech bodů škály (které ujasní jejich význam) nebo větvení (které rozdělí sledovanou oblast do konzistentnějších a snáze zpracovatelných celků). Oba kroky vedou nejen ke zvýšené spolehlivosti odpovědí, nýbrž také ke zrychlení procesu zodpovídání, protože respondentům usnadňují jejich úkol.

Vzhledem k tomu, že na aspekty rychlosti a spolehlivosti odpovídání má vliv také samotný rozsah škály (příliš málo kategorií nemusí umožnit dostatečnou diskriminaci odpovědí, příliš velký rozsah může vést k obtížnému rozlišení dvou sousedních kategorií), doporučují Krosnick a Fabrigar [1997] kompromisní variantu sedmibodové stupnice.²⁷

²⁷ Podrobněji o problematice rozsahu škál Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 92 – 98, 218 – 222] nebo Tourangeau, Rips a Rasinski [2000].

b. Postojové otázky

V případě postojových otázek hrají všechny výše zmíněné procesy svoji roli také, kromě nich však vstupují do hry i okolnosti další.

Pořadí odpovědí

Jednou z variant formátu nabízených odpovědí je seznam možností, který nepodléhá žádnému významovému systému řazení (např. u nominálních znaků). Skutečnost, že pořadí nabízených odpovědí může silně ovlivnit získané výsledky, je sociálním výzkumníkům známá již od 40. let a v průběhu 20. století se dočkala mnoha praktických ověření i pokusů o vysvětlení [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 130 - 134].

Základním odrazovým můstkem v těchto snahách bylo zkoumání efektů prvenství a novosti (primacy effect, recency effect), tedy zapamatování si buď prvních, nebo posledních položek seznamu, které bylo prováděno v rámci psychologického výzkumu paměti [Sternberg 2002: 226 - 231]. V oblasti CASM se jim dostalo rozpracování právě v souvislosti s pořadím nabízených odpovědí na standardizované otázky a hledáním skutečností, které vedou k systematicky zvýšenému výběru možností buď ze začátku seznamu (primacy effect) nebo z jeho závěru (recency effect). Ačkoli dosud nejsou jevy jednoznačně vysvětleny ani z hlediska psychologického ani z aplikovaného pohledu kognitivních přístupů, byla na obou frontách vytvořena řada teorií, jejichž souhrn již poskytuje určitá praktická vodítka a poskytuje mnoho zajímavých hypotéz.²⁸

Například teorie omezení paměti vysvětluje preferenci závěrečných položek tím jednoduchým důvodem, že si je dotázaný dokáže nejsnáze vybavit, zatímco ty dřívější více podléhají procesu zapomínání. Proto se efekt novosti týká především komplexních formátů otázek a rozsáhlých seznamů odpovědí. Zde si respondent zkrátka nemůže pamatovat úvodní položky, a vybírá proto především z těch závěrečných [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 134 - 138].

²⁸ Teoretické shrnutí a vysvětlení základních teorií nabízejí Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 130 - 162].

Otázku vlivu pořadí na získané odpovědi rozpracovává také Krosnickův a Alwinův [1987] model prvotního (Initial Model). Podle něj respondenti nezvažují vždy všechny potenciální možnosti odpovědí, nýbrž vyberou první akceptovatelnou. To samozřejmě souvisí s jejich motivací, mírou věnovaného úsilí a složitostí úkolu. Markantněji se to tedy opět projevuje v případech rozsáhlých seznamů odpovědí, jejichž kompletní prozkoumání by bylo pro respondenty příliš náročné, a kdy se tedy spokojí s první vhodnou.

Za účelem prohloubení takových přístupů je vhodné dále rozlišovat varianty vizuální a vokální prezentace, tzn. případy, kdy respondenti sami čtou odpovědi z nabídkových karet nebo přímo v dotazníku během samovyplňování, a případy, kdy jsou jim možnosti předčítány tazatelem. V obou případech dochází ke kognitivnímu rozpracování odlišných položek. Při čtení jsou nejhluběji zpracovány položky ze začátku seznamu, při poslechu ty z jeho konce. Tato skutečnost pak má za následek efekt prvenství v situaci vizuální prezentace a efekt novosti v případě prezentace vokální.

Další rozpracování tohoto jednoduchého modelu provádějí Schwarz, Hippler a Noelle-Neumannová [1991], když kromě hloubky kognitivního zpracování vnášejí do hry také aspekt přijatelnosti jednotlivých variant pro respondenta. Každou možnost odpovědi chápou jako argument, který dotazovaného nějakým způsobem „přesvědčuje“. Míra jeho přijatelnosti pro danou osobu v kombinaci s hloubkou jeho kognitivního zpracování pak vede k jeho přijetí či zamítnutí. Pokud je proto při vizuálním způsobu na prvním místě varianta pro respondenta přijatelná, zvyšuje se pravděpodobnost efektu prvenství, zatímco pokud je na prvním místě varianta nepřijatelná, zvyšuje se pravděpodobnost efektu novosti. Opačně je tomu v případě formátu verbálního, kdy se kognitivního rozpracování dostává závěrečným položkám. V tomto případě vyvolá přijatelná varianta na konci seznamu efekt novosti, zatímco nepřijatelná položka efekt prvenství [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 141].

Kromě těchto teorií (zde podaných v maximálním zjednodušení) berou někteří zmiňovaní autoři v potaz i rozdíly mezi postojovými otázkami a otázkami na fakta, mezi nedimenzionálními a dimenzionálními typy odpovědních škál, stupnicemi slovními a numerickými, důsledky skutečnosti, zda má respondent postoj vytvořen již z dřívějšíka, nebo zda ho tvoří nově, je zmiňován i vliv efektu kontrastu či přizpůsobení nebo persuzivní aspekty variant odpovědí. Jednoduché, či alespoň dostatečně obecné vysvětlení na první pohled tak triviálního jevu, jakým je vliv pořadí odpovědí na získané výsledky, je tak prozatím spíše přáním,

nežli realitou. Nicméně užitečná praktická doporučení lze vyvodit i z již existujících koncepcí omezeného dosahu, jak podrobněji činí např. Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 160 - 162].

Ukotvení škály

Kupříkladu Ostrom a Gannon [1996: 293 – 318] analyzují procesy, jimiž respondenti dávají význam celým posuzovacím škálám a jejich jednotlivým alternativám (např. „rozhodně souhlasím“, „spíše nesouhlasím“ atp.). Za pomoci své metody produkce příkladů (Exemplar generation methodology), kdy jsou pokusné osoby instruovány vytvářet vlastní příklady k jednotlivým bodům škály, ukazují, jak si v nabízených posuzovacích stupnicích dělají dotázaní jasno prostřednictvím ukotvení jednoho či obou krajních bodů (anchoring the scale) a jak se způsob i důsledky takového ukotvení liší u různých druhů škál.

Nejdůležitějším závěrem je pravděpodobně poznání, že aby vůbec byli respondenti schopni posuzovací škálu používat, musejí si za její číselné či vágně slovně formulované varianty dosadit nějaké konkrétní příklady. Přitom je zřejmé, že nejnáze ukotvitelnými variantami jsou extrémní body.

Zásadní odlišnosti v průběhu a podobě ukotvení lze přitom podle výsledků jejich experimentů vysledovat mezi bipolárním a unipolárním typem škál. V prvním případě poskytuje stupnice obě protikladné vlastnosti („situace se zlepšila“ – „situace se zhoršila“, „souhlasí“ – „nesouhlasí“), zatímco ve druhém pouze stupně vlastnosti jedné („situace se zlepšila“ – „situace se nezlepšila“, souhlasí: „ano“ – souhlasí: „ne“). Bipolární stupnice vyvolávají v myslích respondentů dvě odlišné kognitivní struktury (představu, jak by situace v dané oblasti vypadala, kdyby došlo ke zlepšení, a představu, jak by situace v dané oblasti vypadala, kdyby došlo ke zhoršení), které jsou tímto coby mezní škálové hodnoty pod víceméně přímou kontrolou výzkumníka. Unipolární varianty škál oproti tomu vyvolávají kognitivní strukturu pouze pro vlastnost vyjádřenou explicitně (představu, jak by situace v dané oblasti vypadala, kdyby došlo ke zlepšení), a volba příkladu pro ukotvení opačného pólu stupnice je tak velmi subjektivní záležitostí (může znamenat představu setrvání na stejné úrovni, zásadní zhoršení i jakýkoli stav mezi tím). Zvolený implicitní příklad navíc nebývá srovnatelně silný

s příkladem vyvolaným pro explicitně vyjádřenou vlastnost, a škála tak pro respondenta nabývá zřetelně asymetrické podoby.

Sociální desirabilita

Již několikrát zmiňovaným a prakticky nejdůležitějším problémem postojových otázek je sociální desirabilita. Jednoduše řečeno je sociálně desirabilní otázka tehdy, pokud manipuluje odpovědi respondentů směrem k variantám, které jsou společností akceptovány, a odklání je od těch, které jsou považovány za společensky nežádoucí. Ačkoli sociální desirabilita je atributem otázky (či spíše přímo samotného citlivého tématu), k jejímu projevu dochází pochopitelně na individuální psychické úrovni a dotázaní jí vyjadřují přirozenou potřebu sociálního uznání a začlenění; cítí, že „by měli“ odpovědět určitým žádoucím způsobem, nebo že alespoň „by neměli“ zcela otevřeně projevovat nežádoucí stanoviska.

Snaha o vyjadřování společensky přijatelných stanovisek se nutně promítá do fáze přizpůsobení rozhodnutí nabízeným možnostem i výběru konkrétní varianty odpovědi a nabývá například podob konzistentního nadhodnocování nebo podhodnocování určitého druhu chování. Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 269] uvádějí za empiricky prokázané příklady systematického podhodnocování témata, jako je postižení zločinem, kriminální jednání, užívání drog, konzumace alkoholu, kouření, potraty, spotřeba energie, určité druhy příjmů nebo některé druhy nepopulárních postojů, jako jsou například xenofobní. Za příklady systematického nadhodnocování pak mohou sloužit dodržování pravidel silničního provozu, volební účast, šetření energií atp.²⁹

Procesy, které jsou zodpovědné za zkreslení odpovědí, autoři dělí do tří skupin: [2000: 279]

1. problematika soukromí a důvěrnosti, která odkazuje ke snaze nenechat si narušit soukromí, obavám o vyzrazení důvěrných informací a rozhodnutí nesvěřovat proto požadované údaje tazateli, výzkumníkovi nebo třetí osobě;

²⁹ Speciálním případem je téma sexuálního chování, kde na rozdíl od jednotného schématu fungujícího v ostatních oblastech dochází k systematickému nadhodnocování muži a podhodnocování ženami.

2. racionální poměrování zisků a ztrát plynoucích z účasti ve výzkumu a/nebo ve sdělování přesných odpovědí;
3. lhaní/zkreslování jako způsob vyhnutí se rozpakům a pocitům trapnosti, což je taktika využívaná v každodenním životě.

Mezi dalšími motivy zkreslování odpovědí mohou být zmíněny snaha být ohleduplný k osobě tazatele a vyhnout se jeho urážce nebo vyvolání nesouhlasu (např. při zodpovídání genderových nebo rasových témat způsobuje pohlaví resp. rasa tazatele modifikaci odpovědi směrem k postojům ohleduplnějším k jeho/její osobě), nebo snaha o konzistenci odpovědí (respondenti cítí, že příbuzné otázky by měly být zodpovídány v podobném duchu a tomu se snaží přizpůsobit své odpovědi).

Míra zkreslení podle těchto autorů vzrůstá zejména s tím, jak se zvyšuje citlivost tématu, a také při studiu populací, které „mají co schovávat“, snižuje se naopak při využití technik založených na samovyplňování nebo na znáhodnění odpovědi.

Prostředkem, který může vliv sociální desirability snížit, je zejména použití méně invazivních technik sběru dat, tj. některé z variant samovyplňování respondentem (ať už papírového dotazníku, elektronického formuláře, nebo elektronického formuláře se současným audio záznamem). Empirické testy prokazují, že počet nesprávných odpovědí se v těchto případech významně snižuje oproti technikám využívajícím rozhovor (telefonický, tváří v tvář) [tamtéž: 278]. Za základní příčinu tohoto jevu je považován fakt, že respondent se zde může zbavit obav z negativní reakce tazatele jakožto partnera sociální komunikace. Speciálním prostředkem pro tyto případy je například také technika znáhodnění odpovědi, jejímž principem je náhodný výběr otázky pro respondenta (pomocí technického zařízení) ze dvou možných (jedna citlivá, druhá ne-citlivá). Pouze respondent tak ví, na kterou otázku odpovídá, tazatel tuto informaci nemá [tamtéž: 272].

5. METODY OVĚŘOVÁNÍ KVALITY OTÁZEK

Ucelenou klasifikaci metod, které odhadují chyby měření, uvádí například Groves [2004], konkrétní techniky, které jsou za tímto účelem využívány, pak lze najít také v několika dalších souvisejících publikacích (viz kapitola 3.). Klasifikace jednotlivých přístupů k odhadu chyb měření pak může obsahovat [Groves 2004: 297-349]:

- laboratorní experimenty v psychologických laboratořích, které nabyly na významu zejména v souvislosti se zájmem o kognitivní teorie a jsou využitelné pro identifikaci zdrojů chyb měření, ne již tolik pro přímé odhady chyb měření,
- využití externích měr, se kterými se porovnávají výsledky výzkumného měření a které jsou vhodné zejména pro odhad systematického zkreslení měření (chyby typu bias)
- znáhodnění měření, které je vhodné pro porovnání dvou designů (split sample) jako například verzí otázky nebo způsobů sběru dat,
- opakované měření stejných osob. Sem Groves řadí jednak klasické techniky, jako je opakování měření po čase, měření téže vlastnosti pomocí více indikátorů v jednom dotazníku (paralelní měření) nebo analýza více proměnných různými metodami (multitrait multimethod design). Ale také snahy o zjišťování vlastností rozhovoru samotného prostřednictvím pozorování tazatele (otázky na to, jak respondent rozuměl, zda odpovídal pravdivě atp.), pozorování situace rozhovoru (supervizor, audio záznam atp.) a také přímé měření kognitivních procesů pomocí otázek na ně během zodpovídání či v rámci debriefingu.

Samotné používání konkrétních metod testování dotazníku však již není jediným předmětem zájmu badatelů; stále více je patrná reflexe celé oblasti a snaha o metaanalýzu souboru používaných technik. Na základě praktických zkušeností s jejich aplikací je totiž čím dál více zřejmé, že každá může sloužit k různým cílům, přináší jiný typ poznatků a má různý potenciál ve smyslu možného vylepšení cílových otázek. Badatelé se nutně musejí vypořádat se skutečností, že nalezení problému během testování většinou neznamená odhalení

jeho významu v samotném terénním šetření, často neposkytuje informace o tom, jak problém napravit nebo zda bude upravená verze lepší než původní.

V principu lze proto podle Grovese [2004: 353] i dalších autorů rozeznávat dva přístupy k analýze chyb měření. Na jedné straně může jít o snahu chybu redukovat, tzn. v dlouhodobé perspektivě vylepšit výzkumný design (konstrukce otázek, situace dotazování, způsob sběru dat atp.). Na straně druhé může jít však také o snahu měřit chybu měření, tzn. získat informace o reálných nebo potenciálních chybách v datech, která jsou právě analyzována. Každý z cílů vyžaduje jiný design testování a poskytuje jiný druh informací. Metody zaměřené na redukcí chyb automaticky přinášejí informace o jejich zdrojích, nejsou však již příliš schopny předpovědět rozsah chyb v reálných podmínkách. Metody zaměřené na měření dokážou přesně spočítat velikost chyb v terénním šetření, nejsou však silné v identifikaci jejich zdrojů.

Podobné klasifikace přístupu k chybám lze koneckonců nalézt i u dalších autorů, jejich pojednání však v této chvíli odsuneme na závěr kapitoly do souvislosti s diskusí o metodologických problémech testování dotazníku. Na tomto místě probereme řadu konkrétních technik, které lze v současné době použít k ověření kvality výzkumného nástroje. Vzhledem k tomu, že sestavit nějakou jednoznačnou a přitom vyčerpávající klasifikaci je takřka nemožné, využijí členění dostupná prozatím v literatuře. Začneme proto u technik, které se staly dominantními v rámci kognitivních přístupů, a v návaznosti na ně budou představeny ty, které tuto oblast překračují nebo doplňují z dalších možných hledisek.

5.1. METODY VYUŽÍVAJÍCÍ KOGNITIVNÍCH PŘÍSTUPŮ

V souladu s rozštěpením na teoretické ambice některých vědců a praktické zájmy většiny výzkumníků [Willis, DeMaio a Harris-Kojetin 1999: 133 - 134] se dá s trochou nutného zjednodušení říci, že metodologická a teoretická výbava byly v oblasti kognitivních přístupů po dlouhou dobu dvěma oddělenými segmenty. Zatímco teorie kognitivních procesů bylo možné označit za oblast primárního výzkumu, kognitivní metody testování dotazníku byly spíše oblastí aplikovanou. Techniky, které jsou v literatuře prezentovány, nejsou totiž obvykle určeny

primárně pro ověřování a tvorbu teorií kognitivních procesů a působení, nýbrž pro ověřování a tvorbu výzkumných nástrojů. Teoretické koncepce, z nichž některé byly zmíněny v předchozí kapitole, z nich sice použitelné poznatky čerpají, často však spoléhají spíše na jiné zdroje dat, zejména různé psychologické experimenty. Metody kognitivních přístupů jsou tak v jistém smyslu spíše výsledkem bádání a praktických zkušeností v oboru, nežli jejich prostředkem. A zatímco je v prostředí sociálních věd běžnějším jevem, že praktického uplatnění se dostane spíše teorii, jakožto výsledku aplikace určitého souboru metod, v prostředí kognitivních přístupů se zdá, že je tomu naopak a že praktické uplatnění se dostává především metodám, které jsou do značné míry výsledkem aplikace určitého souboru teorií. Ať už se podíváme na kteroukoli z technik, variujících od značně teoretických či subjektivních typů (např. posuzování experty) až po čistě objektivní fyzikální přístupy (např. měření reakčního času), většinou spatříme tentýž praktický účel a cíl: odhalit slabá místa v konkrétním dotazníku a (je-li to možné) pokusit se nalézt jejich řešení.

Tato situace však není s ohledem na relativně krátkou historii kognitivních přístupů a komplexity jimi sledovaných jevů překvapivá. Má sice za následek prozatím spíše výjimečné publikování souhrnných výsledků, které by poskytovaly obecnější rady jak konstruovat kvalitní výzkumné nástroje, nicméně v literatuře z poslední doby je již směřování k propojení teoretické a metodologické složky patrné, stejně jako snaha o produkci obecnějších doporučení a „návodů“. [Saris, van der Veld a Gallhofer 2004; Moore a kol. 2004, Martin 2004]

Co se týče klasifikace kognitivních metod, jednu z možných prezentují například Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 15 - 54], kteří jednotlivé metody umísťují na osu tvořenou fázemi kognitivních procesů během zodpovídání dotazu. Podobná klasifikace Grovesova se vedle fází kognitivních procesů snaží navíc zohlednit i to, na které ze tří základních složek situace (dotazník, respondent, tazatel) se jednotlivé techniky zaměřují [Groves 1996].

Tabulka 5.1. Klasifikace metod kognitivního testování dotazníku

Metoda	Úkol			
	Porozumění/ interpretace	Vyvolání informací z paměti	Formování rozhodnutí	Editace odpovědi
Verbální protokoly ³⁰				
Průběžný		*	*	
Retrospektivní	*	*	*	*
Kódování chování				
Kodéři	*			
Počítačové kódování	*	*		
Posouzení experty	*	*	*	*
Měření reakčního času		*	*	
Třídění		*		
Focus groups		*		
Experimenty		*	*	

Převzato z: [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 18]

5.1.2. Kognitivní rozhovor

Za synonymum metodologické výbavy kognitivních přístupů bývá někdy považován kognitivní rozhovor. Paleta používaných technik je však daleko pestřejší a ani sám pojem kognitivní rozhovor nemá jednoznačnou definici. Často se za ním ve skutečnosti skrývají různé postupy kombinující hloubkové rozhovory, přemýšlení nahlas či zpětné dotazování. [Willis, DeMaio a Harris-Kojetin 1999: 134 - 135]. To je ostatně také důvodem, proč se tomuto termínu autoři uvedené klasifikace vyhýbají a používají psychologickou terminologii verbálních protokolů.

³⁰ *Verbální protokoly* je termín označující soubor metod, které jsou v jiných koncepcích souhrnně uváděny jako kognitivní rozhovor. Např. Willis [2004; 2005] nebo Presser [2004].

V současné době jde o souhrnnou nálepku označující spíše určité zaměření (na kognitivní procesy;) nežli konkrétní metodický postup. Zatímco cílem běžného rozhovoru je získání odpovědí na věcné otázky, kognitivní rozhovor směřuje k poznání procesů, kterými zodpovídání dotazu probíhá.

Historie kognitivního rozhovoru sahá k samotným počátkům celého metodologického proudu. Za jeho předchůdce je považován Belson [1981], který už v šedesátých letech použil design zpětného dotazování respondentů na některé kognitivní aspekty otázek, položených jim předchozí den v rámci standardního výzkumného rozhovoru (např.: co přesně si myslel, že otázka znamená, jak dospěl k odpovědi atp.). Skutečné uplatnění v rámci testování dotazníku se však kognitivnímu rozhovoru dostalo až v 80. letech 20. století v souvislosti s rozvojem hnutí CASM. V této době také vznikají první kognitivní laboratoře, které se zabývají rutinním využíváním kognitivních rozhovorů k těmto účelům (vůbec první byla vybudována v roce 1985 na National Center for Health Statistics v USA, další následovaly většinou v rámci statistických a výzkumných organizací v USA) [Presser et al. 2004: 5].

Kognitivní rozhovor lze charakterizovat jako „modifikaci a rozšíření běžného procesu průzkumného dotazování“ [Willis 2004; 2005]. V obecném smyslu jej lze považovat i za určitý druh hloubkového rozhovoru, neboť se snaží zachytit procesy a fakta, ukrytá pod běžně sledovaným povrchem odpovědi na věcný dotaz. Je většinou prováděn v laboratorních podmínkách, a to prostřednictvím rozhovoru speciálně trénovaných tazatelů s pokusnými osobami (obvykle nejvýše desítky).

Od běžného výzkumného rozhovoru se liší zejména uplatňováním dvou metod verbálních výpovědí: „myšlení nahlas“ (think-aloud) a „slovní prověřování“ (verbal probing) [Willis 2004: 24]. Poněkud odlišnou, nicméně věcně kompatibilní, terminologii a klasifikaci používají také Sudman, Bradburn a Schwarz [1996], když oblast kognitivního rozhovoru (v jejich terminologii verbálních protokolů) člení na podskupiny průběžných a retrospektivních verbálních protokolů.

Cílem kognitivního rozhovoru/verbálních protokolů je jednak pochopení strategií, které lidé využívají při zodpovídání dotazů, jednak odhalení potenciálních zdrojů chyb v odpovědích na cílovou otázku [Willis 2004: 24-25]. Metoda (zejména ve své průběžné podobě myšlení nahlas) je využitelná při hledání slabých míst ve všech čtyřech fázích zodpovídání dotazu. Může poskytnout informace o respondentově interpretaci jednotlivých slov v otázce anebo otázky

celé, slouží k odhalení způsobů, jakými jsou hledány a vyvolávány informace potřebné k zodpovězení otázky, a zároveň oblastí, v nichž jsou tyto informace vyhledávány, rozkryjí strategie formování rozhodnutí i možné problémy při jeho formátování do schématu nabízených odpovědí.

Dvě základní formy verbálních protokolů/kognitivního rozhovoru se liší především okamžikem, kdy jsou respondentovy myšlenkové pochody sledovány. Zatímco v případě průběžné formy (myšlení nahlas) je to přímo během odpovídání na konkrétní testovaný dotaz, retrospektivní forma (slovní prověřování) se k nim vrací až po jeho zodpovězení.

V prvním případě je subjekt instruován verbalizovat své myšlenkové procesy během zodpovídání výzkumné otázky, tzn. přemýšlet nahlas a uvádět absolutně vše, co mu probíhá hlavou. K tomu je motivován obeznámením se s cílem rozhovoru: tj. nikoli pouze zjištění názorů, nýbrž také odhalení způsobů, jakým k nim lidé dospívají, a informací, které při tom užívají. Konkrétním výsledkem může být například zjištění, zda při hledání odpovědi na konkrétní frekvenční dotaz (např. „Kolikrát za poslední měsíc jste byl v kině?“) používají spíše strategii počítání (counting), nebo odhadu (estimation), tedy zda sčítají jednotlivé události, na které si vzpomenou, nebo spíš jejich počet odhadují na základě určitých klíčů - s čímž se následně pojí specifické druhy omylů a zkreslení.³¹

Slovní prověřování znamená pokládání speciálních dodatečných otázek, které cílí na některé aspekty procesu zodpovídání dotazů, až poté, co pokusná osoba nerušeně otázku zodpověděla. Konkrétní doplňující dotazy mohou znít např.: „Jakým způsobem jste přišel na vaši odpověď, jak jste při jejím hledání postupoval?“, „Co jste si představil pod výrazem...?“, „Zahrnul jste do svého uvažování i...?“ „Koho konkrétně jste si představil...?“ „Jak byste otázku vyjádřil vlastními slovy?“

Další dělení této varianty techniky kognitivního rozhovoru lze provést podle toho, zda jsou dodatečné otázky aplikovány ihned po položení cílového dotazu, po ukončení celého rozhovoru nebo dokonce s delší prodlevou. Terminologie různých

³¹ Podrobná analýza strategií počítání a odhadu viz Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 197 - 226].

autorů se pak někdy i podstatně liší v tom, jaká konkrétní technika nebo kombinace jejich pojetí kognitivního rozhovoru odpovídá.³²

K analýze respondentových výpovědí slouží systém kódů, který se vytváří podobně, jako je tomu u běžných otevřených otázek, na základě teoretického pozadí, podoby testovaných dotazů a analýzy několika protokolů. Ten se pak aplikuje na přeepsané audio nahrávky rozhovorů. Jakýmsi ideálním cílem je vyvinutí univerzálního kódového klíče, zahrnujícího všechny fáze procesu zodpovídání dotazu a aplikovatelného na nejrůznější typy otázek.³³

Obě základní varianty verbálních protokolů mají své výhody a své nevýhody. Mezi nevýhody průběžné formy patří neschopnost některých pokusných osob adekvátně vyjádřit své myšlenkové pochody nebo samotná jejich rychlost, která v některých případech zabraňuje detailní reflexi. Nevýhodou retrospektivní formy je naopak neschopnost některých osob své myšlenkové procesy zpětně identifikovat či nebezpečí jejich dodatečného zkreslení. Jak již bylo poznamenáno, často se proto používá kombinace obou přístupů s různou mírou direktivity. Základem je tak průběžná forma myšlení nahlas, doplněná v případě nutnosti retrospektivními dotazy.³⁴

Ačkoli jsou různé varianty kognitivních rozhovorů zřejmě nejpoužívanější metodou kognitivního testování dotazníků, mají podstatná praktická a teoretická omezení. V první řadě je to nízká reliabilita jejich výsledků, kdy různí kodéři se ne zcela dostatečně shodují na identifikovaných místech a povaze problémů. Příčinou může být malá standardizace techniky a velké rozdíly v individuálních výkonech jednotlivých tazatelů. Dalším problémem je externí validita zkoumání, tedy rozdíl

³² Podrobnější diskusi k tématu kognitivního rozhovoru podává Willis [2004], vyčerpávající pojednání o této technice pak Willis [2005].

³³ Podrobnosti k problematice vytváření kódových klíčů a jejich příklady viz v Bickart a Felcher [1996: 123 – 125], nebo Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 36 – 38].

³⁴ Termín thinkaloud (příp. talkaloud) je však často používán pro různé varianty verbálních protokolů, které se ve svém reálném provedení nacházejí většinou někde na škále mezi čistou průběžnou a čistou retrospektivní formou, když využívají přístupy obou dvou. Viz např. i Sudmanova, Bradburnova a Schwarzova [1996: 18] klasifikace, uvedená výše. Toto trochu matoucí pojetí pak kritizují někteří jiní autoři [Willis, DeMaio a Harris-Kojetin 1999: 135 - 137], když trvají na specifickém užívání názvu „concurrent thinkaloud“ pro skutečně čistou, neinvazivní formu rozhovoru, kdy respondentovi nejsou kladeny žádné doplňující dotazy, pro variantu s dodatečnými otázkami kladenými ihned po zodpovězení dotazu navrhuje název „immediate retrospective probing“, zatímco pro variantu s otázkami kladenými až po dokončení celého rozhovoru termín „delayed retrospective probing“. Na jiném místě však připouští souhrnný název „verbal probing“ pro poslední dvě zmíněné varianty, zatímco pro v realitě nejčastější kombinaci průběžného a retrospektivního přístupu by se podle nich mělo používat zastřešující označení „cognitive interviewing techniques“.

mezi laboratorními podmínkami testování a přirozenými podmínkami skutečného rozhovoru. Je pravděpodobné, že kognitivní procesy pokusných osob jsou ovlivněny samotným místem provádění rozhovoru, kromě něj však mají vliv i dalších okolností. Delší čas na rozmyšlenou, odlišná úroveň motivace, hloubka zpracování informace, různé zdroje rozptýlení atp. také vedou k odlišným strategiím přemýšlení. Je tak velmi pravděpodobné, že některé problémy odhalené v laboratoři by se v terénu vůbec neměly šanci projevit, některé, spojené přímo s přirozenými podmínkami, se naopak nemusí vyjevit při laboratorním testování. Konečně dalším omezením je i rychlost některých kognitivních procesů a omezení lidské psychiky. V některých případech není vůbec možné rapidní mentální procesy reflektovat nebo reprodukovat, je také zřejmé, že schopnost reflexe je u různých lidí vyvinuta v odlišné míře a některé osoby jí vůbec nemusejí být schopny.

5.1.3. Kódování chování

Kódování chování účastníků interakce, ať už ve skupině nebo diádě, má hlubokou historii.³⁵ V rámci sociálních průzkumů se nejprve používalo k monitorování chování tazatele během rozhovoru s cílem odhalit jeho nedostatky a odchylky od standardizovaného schématu. Velmi brzy však bylo zřejmé, že mnohá z těchto „pochybení“ nejsou důsledkem neznalosti, netrénovanosti či špatné práce, nýbrž reakcí na špatné otázky. Tak se ukázalo, že sledování chování tazatele a respondenta může významným způsobem přispět k odhalení slabých míst v dotazníku a metoda kódování chování zaujala místo mezi kognitivními technikami, sledujícími podobné cíle.

Vzhledem k tomu, že jádro techniky spočívá v pozorování chování tazatele a respondenta během klasického rozhovoru nad testovaným dotazníkem (případně jen některými vybranými otázkami), je její aplikace užitečným pohledem na samotnou situaci sběru informací. Ačkoli většinou probíhá opět v laboratorních podmínkách, v principu jde pro oba účastníky interakce o zcela

³⁵ Přehled lze ve stručné podobě najít např. u Fowlera a Cannella [1996: 17 - 21].

běžný standardizovaný rozhovor, bez vnějších zásahů v podobě např. objasňujících dotazů. Podoba pretestu se tak mnohem více blíží reálné situaci.

Použití metody kódování chování nabývá opět různých variant. Může probíhat v laboratorních nebo přirozených podmínkách, lze vytvářet audio nebo i video záznam rozhovoru, je možno provádět ji tváří v tvář nebo i v rámci telefonického dotazování atd.

Jejím specifickým typem je automatické kódování pomocí počítače, kdy jednotlivé kategorie kódového klíče (verbální i neverbální jednání) jsou počítačem aplikovány na přepsané záznamy verbálních protokolů získaných během pretestu dotazníku [viz Bolton a Bronkhorst 1996].

Všem variantám metody kódování chování je ovšem společná nutnost existence kódového klíče, kterým je výkon obou účastníků hodnocen. Na straně tazatele v něm bývají např. kódy pro odchylky od přesného znění otázek a jejich velikost, na straně respondenta pak kódy pro přerušení tazatele, požadavek opakování otázky, jejího objasnění, uvedení neadekvátní odpovědi atp. Užitečnou přídatnou technikou jsou potom debaty s kodéry i tazateli, které poskytují doplňující informace kvalitativního rázu k jinak striktně kvantitativním výsledkům samotného kódování.³⁶

Nejdůležitější výhodou této techniky je reálnost situace, v níž je aplikována, a objektivita výsledků v podobě procentuálních vyjádření výskytu určitého typu chování (např. jaký podíl respondentů žádal u každé jednotlivé otázky o objasnění jejího významu, kolik procent respondentů uvedlo neadekvátní odpověď apod.). Kromě praktických implikací v podobě odhalení slabých míst v dotazníku a jejich vylepšení může však podle autorů [1996: 34] takovýto typ informací dobře sloužit i k obecnější kvantitativní analýze chybovosti odpovědí. Ta by měla být společně například se zvládnutou analýzou chyb výběrových důležitou doprovodnou informací o kvalitě šetření, a tedy součástí standardu kvality.

³⁶ Příklady kódových klíčů i použití metody kódování chování poskytují Fowler a Cannell [1996: 21 - 31], další propracování teorie i praxe kódování lze nalézt u van der Zouwena a Smithe [2004].

5.1.4. Debriefing

Dnes již tradiční metodou pretestu dotazníku je debriefing. Jeho účelem je získat hodnocení průběhu rozhovoru a kvality výzkumného nástroje zpětně po jeho aplikaci na pilotním vzorku nebo výzkumném souboru. Podobně jako kognitivní rozhovor, také tento pojem je však v současné době jakýmsi zastřešujícím termínem pro několik konkrétních technik s podobným cílem, spíše než striktně a jednoznačně definovaným postupem. Konkrétní způsob jeho provedení se totiž může i podstatným způsobem lišit: hodnocení může být vyžadováno od různého objektu (respondenti, tazatelé, supervizoři) a také v různých podmínkách (přímo v průběhu terénního šetření, nebo až v během dodatečného setkání zainteresovaných osob).

Variantu s hodnocením poskytovaným supervizory je možné považovat spíše za nadstavbovou část jiných druhů experimentů a technik testování, nežli za primární metodu získávání informací o kvalitě výzkumného nástroje. Supervizoři mohou hrát důležitou roli během laboratorních technik, jako je kódování interakce nebo kognitivního rozhovoru, během běžné pilotáže testované verze dotazníku nebo jako odposlouchávači výzkumného telefonického rozhovoru. Nadhled nad situací a procesem sběru dat zde může sloužit jako vhodný nástroj k získávání informací o slabých místech dotazníku a souvisejících problémech na straně respondentů i tazatelů.

Model debriefingu tazatelů je dnes běžně používaným prostředkem pilotáže dotazníků. Tazatelé, kteří realizují rozhovory s testovanou verzí, po několika rozhovorech podávají výzkumníkovi informace o průběhu dotazování nebo vyplňují standardizovaný formulář s otázkami na některé jeho aspekty. Mohou tak činit individuálně nebo ještě lépe v rámci skupinové diskuse.

Aspekty debriefingu lze spatřovat i v jednoduchém formuláři pro tazatele běžných terénních šetření, kteří do něj mají možnost napsat své zkušenosti, poznatky a návrhy z aktuálního průzkumu a společně s vyplněnými dotazníky je odeslat do výzkumné organizace. Standardizovanou variantu debriefingu tazatelů lze konečně implementovat také přímo do výzkumného nástroje, kde v jeho závěru může tazatel vyplnit několik údajů o tom, jak dobře podle něj respondent

rozuměl otázkám, jak spolehlivé jsou jeho odpovědi, zda jsou věrohodné atp. Rozsah těchto dodatků je však obvykle vážně omezený prostorem dotazníku.

Podobného principu využívá také další klasická varianta debriefingu, totiž hodnocení samotnými respondenty. Spočívá opět v tom, že součástí dotazníku jsou standardizované doplňující otázky, které od nich retrospektivně získávají informace o zodpovídání dřívějších dotazů. Tyto jsou obvykle koncipovány jako závěrečná část, s jejímž cílem - vylepšením dotazníku, jsou dotazovaní seznámeni [Cantrill 1944]. V jiné variantě tvoří dodatečné otázky samostatný průzkum, který je proveden až s delším odstupem, například následující den [Belson 1981]. Je však možné upřesňující dotazy umístit také okamžitě za cílovou položku podobně, jako je tomu v případě okamžitých zpětných dotazů během kognitivního rozhovoru [Schuman 1966].

Tato varianta debriefingu je obzvláště vhodná k ověření interpretace termínu nebo celé otázky, některých aspektů procesu zodpovídání, citlivosti otázek, jistoty výpovědí respondentů, průběhu mentálních procesů nebo přímému měření chybějících nebo zkreslených informací pomocí upřesňujících dotazů.³⁷ Evidentní problémová místa jsou zde pak podobná, jako v případě zpětného dotazování laboratorních kognitivních rozhovorů, tj. zejména v možnostech reflexe mentálních procesů samotnými respondenty. Obzvláště významné je toto úskalí u varianty, kdy jsou zpětné dotazy pokládány až po ukončení meritorního dotazování, např. v závěru rozhovoru, kdy již mohou být informace požadovaného druhu z dostupných struktur paměti vytlačeny a přetvořeny.

Hlavními přednostmi debriefingu respondentů jsou například potenciál odhalovat problémy, které jsou jim samotným skryté (např. otázky interpretace), a také možnost využití přímo v hlavním výzkumu (jako i v mnoha dalších typech testování), a to při poměrně nízkých nákladech. Umožňují také generalizaci u velkých reprezentativních vzorků a konečně zajišťují dobrou ekologickou validitu, neboť získávané informace jsou usazeny v kontextu reálného průzkumu. Nevýhodami jsou pak nemožnost získat přímou informaci o chybovosti odpovědí, nízká flexibilita v průběhu administrace, nemožnost modifikace zpětných dotazů a jejich vlastní chybovost.³⁸

³⁷ Viz technika okamžité validizace, která bude rozvedena v samostatné kapitole.

³⁸ Bližší seznámení s teoretickými a metodologickými aspekty metody zpětného dotazování respondentů uvádí Martin [2004].

5.1.5. Posouzení experty

Posouzení kognitivními experty je další z metod, které využívají nějaké podoby kódového klíče. Zatímco u předešlých šlo ovšem o zařazení aspektů interakce a komunikace mezi tazatelem a respondentem nebo myšlenkových procesů na straně respondenta, zde jde o zařazení některých aspektů otázek v pracovní verzi dotazníku. Vzhledem k tomu, že se v jejím průběhu nedělají rozhovory, jde pochopitelně o metodu operativnější a levnější, na druhou stranu není ve svých výsledcích tak silná, jako dvě předchozí. Přesto může být její uplatnění v některých případech, zejména počátečních fázích testování, velmi užitečné.³⁹

Praktické provedení je po přípravě kódového klíče velice snadné a lze je opakovat pro různé pracovní verze připravovaného dotazníku. Spočívá v procházení dotazníku otázkou za otázkou, instrukcí za instrukcí a kódování jejich specifikací a potenciálních problémů. Souhrn ohodnocení od několika posuzovatelů pak poukáže na slabá místa i na povahu možných problémů. Lze sledovat shodu mezi posuzovateli a případné rozdíly posléze diskutovat ve skupině.⁴⁰

Pochopitelně nejde o metodu ve své podstatě nějak převratnou. Procházení dotazníku jednotlivými členy výzkumného týmu, hledání potenciálních problémů a snaha o jejich odstranění je běžnou praxí. Nové, co technika expertního posouzení přináší, je standardizace posuzovacího nástroje, která umožňuje zapojení širšího okruhu hodnotitelů než jen členů výzkumného týmu a také více či méně zdůrazňovaný požadavek na jejich erudici, aby se skutečně jednalo o posouzení kognitivními experty. V tomto bodě je však možné spatřovat také jeden z jejich vážnějších nedostatků, neboť je poměrně málo pravděpodobné, že by v blízké budoucnosti byl k mání dostatek výzkumníků šířeji obeznámených s kognitivními aspekty dotazování.

³⁹ Podrobně o metodě posuzování dotazníku pomocí systému kódů referují Lessler a Forsyth [1996].

⁴⁰ Příklad kódového systému uvádějí Lessler a Forsyth [1996: 264–265], propracovanější podobu představují v rámci svého šířeji zaměřeného přístupu také Saris, van der Veld a Gallhofer [2004].

5.1.6. Měření reakčního času

Měření reakčního času je jednou z nejvíce exaktních metod zmiňovaných v souvislosti s kognitivními přístupy. Její počátky lze nalézt v oblasti experimentální psychologie, zejména v souvislosti s výzkumem paměti a procesy vybavování [např. Sternberg 1969], další uplatnění pak našla v 80. letech zejména v souvislosti s výzkumem postojů [Fazio 1995; Bassili 1996: 319 - 320].

Jednoduchým principem této metody je přesné měření času mezi ukončením otázky a začátkem odpovědi. Předpokládá se, že čím je toto zpoždění větší, čím více času respondent potřebuje na odpovězení, tím náročnější je otázka a tím pravděpodobněji jsou v ní nějaké komplikace. Zpoždění reakce přitom může být ovlivněno během každé ze čtyř fází procesu zodpovídání. Může způsobit jak špatná formulace otázky a dlouhé vyjasňování jejího smyslu, tak těžkosti při hledání potřebných informací v paměti; přivodí ji i obtížné rozhodování, způsobené například váháním mezi podobnými či naopak protikladnými stanovisky a konečně i problémy s přizpůsobením odpovědi nabízeným možnostem. Ačkoli nelze v reálné situaci proces zodpovídání rozložit a měřit každou z jeho složek zvlášť, měření reakčního času u různých typů otázek a v různých experimentálních podmínkách přesto takovéto oddělené pozorování umožňuje.⁴¹

Konkrétní provedení pozorování je pochopitelně složitější než jednoduché předpoklady a principy metody. Je totiž třeba zajistit technické vybavení, schopné přesně měřit rozdíly v prodlevách mezi dokončením otázky a počátkem odpovědi, které se pohybují v řádu milisekund. Proto jde opět o metodu laboratorní, jejíž aplikace by byla v reálných podmínkách rozhovoru tváří v tvář značně obtížná. Poměrně snadno ji však lze využívat během telefonických rozhovorů, což svým způsobem (pro tuto techniku sběru dat) reálné podmínky jsou.⁴²

⁴¹ O možnostech sledování jednotlivých fází pomocí metody měření zpoždění odpovědi pojednává Bassili [1996: 331 - 342], teoretickou a metodologickou diskusi použití techniky měření reakčního času v rámci sledování kvality dotazu uvádějí Draisma a Dijkstra [2004].

⁴² Podrobný popis technického vybavení pro tuto variantu, stejně jako poukazy na nedostatky, omezení a validitu metody poskytuje Bassili [1996: 321 - 329].

Zde nemusí být cílem pouze prověření otázek v návrhu dotazníku, může být uplatněna plošně i během hlavního šetření. Z jednoduše naměřených aktuálních hodnot pak lze vytěžit doplňující informace, které běžnými způsoby nejsou dostupné, jako například údaje o síle vyjadřovaného postoje. Díky experimentům provedeným v minulosti je kupříkladu známo, že „...postoje, které jsou vyjadřovány rychle, jsou více konzistentní s chováním, stabilnější v čase a rezistentnější vůči přesvědčování, než postoje, které jsou vyjadřovány pomalu.“ [Bassili 1996: 342] Jaké zkvalitnění by využití této metody přineslo například pokusům o předvolební odhady, modelům rozhodování atp. není třeba příliš zdůrazňovat.

Možnosti využití metody měření reakčního času za účelem posouzení kvality otázky ovšem problematizují Draisma a Dijkstra [2004], když porovnávají výsledky měření zpoždění odpovědi s analýzami dalších lingvistických a paralingvistických indikátorů nejistoty nebo váhání. Argumenty proti možnostem prostého měření zpoždění odpovědi vycházejí zejména z nemožnosti přesně ohraničit začátek a konec přemýšlení (respondent může přemýšlet už v průběhu poslouchání dotazu, není jistý význam jeho doplňujících otázek pro interpretaci velikosti zpoždění, není jisté, jak zacházet s dodatečnou změnou odpovědi atp.). Přijmeme-li zpoždění odpovědi jednoduše jako známku nejistoty, která může být způsobena kognitivními problémy v otázce, přinejmenším stejně úspěšnou metodou pro jejich odhalení pak může být sledování indikátorů lingvistických (např. žádost o opakování otázky) nebo paralingvistických („hmmm...“, „uh!“, „ufff!“ atp.). Tato technika však již má samozřejmě blíže k metodám kódování chování.

5.1.7. Další metody využívající kognitivních přístupů

Kromě dosud zmíněných tradičních metod, používaných v rámci kognitivního testování výzkumného nástroje, jsou vyvíjeny i techniky nové, nebo se naopak dostává uplatnění metodám ověřeným v jiných oblastech, zejména psychologii. Ačkoli jejich využívání není příliš časté a nehrají většinou při kognitivním testování hlavní roli, pro úplnost je třeba se o nich alespoň v krátkosti zmínit.

Jednou z technik, převzatých původně z psychologie, nicméně nověji spíše z prostředí marketingového výzkumu, je **třídění** (sorting task). Během ní pokusné osoby na základě svého uvážení zařazují předložené objekty (pojmy, výroky, obrázky, předměty) do několika kategorií. Jejich počet přitom může, ale také nemusí, být předem dán. Je tak možné odhalit skryté kognitivní struktury a organizaci znalostí respondentů ve sledované oblasti a těmito poznatkům následně přizpůsobit formulace otázek, odpovědí, strukturu a obsah používaných kategorií atp. Hlavní výhodou tohoto postupu je, že informace o kognitivním pozadí jsou získávány bez toho, aby se jej pokusné osoby musely snažit verbalizovat, což je pro řadu z nich často složitý úkol.⁴³

Jiným příkladem využití nepřímé cesty k odhalování mentálních struktur dotazovaných osob je metoda **medailonků** (vignettes). Medailonky jsou krátké příběhy nebo scénáře, které popisují hypotetické postavy nebo situace. Respondent má za úkol na ně nějakým způsobem reagovat, čímž v dané souvislosti projeví své kognitivní procesy. Zejména v případě experimentálního designu zkoumání pak lze dešifrovat význam drobných změn ve scénářích na výsledné odpovědi. Medailonky se hodí k odhalování základních konceptů v myslích respondentů, testování konzistence interpretací na straně dotázaných s definicemi výzkumníka, zhodnocení vlivu alternativních dotazů na interpretaci pojmů nebo k analýze dimenzionality pojmů.⁴⁴

⁴³ O využití třídění v rámci kognitivního testování dotazníku podrobně Brewer a Layton [1996] nebo Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 42 – 45].

⁴⁴ Bližší seznámení s teoretickými a metodologickými aspekty metody medailonků poskytuje Martin [2004], stručnou charakteristiku nabízí také Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 324].

Mezi nově vyvíjené a spíše doplňkové techniky lze zařadit metodu **produkce příkladů** (exemplar generation), která byla zmíněna v souvislosti s vlivem podoby škál na průběh kognitivních procesů v předchozí kapitole a kterou v podrobnosti vysvětlují Ostrom a Gannon [1996].

Metodou, která je v současnosti využívána opět spíše v marketingovém výzkumu, jsou **ohniskové skupiny** (focus groups). Ačkoli jejich možnosti jsou poměrně značně omezeny skutečností, že podmínky, v nichž skupinové rozhovory probíhají, jsou velmi vzdálené od reálné situace sběru dat během šetření a že jejich výsledky nelze kvantifikovat, přesto mohou v kombinaci s dalšími metodami vhodným a efektivním způsobem požadované informace doplnit [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 45 - 46].

Z dosavadního rámce poněkud vybočujícím přístupem ke studiu a analýze kognitivních procesů probíhajících během zodpovídání výzkumné otázky je snaha o vytvoření **komputačního modelu** zodpovídání otázek (cognitive computational model of human question answering), který by měl kognitivní procesy činné během zodpovídání dotazu počítačově simulovat. Jakkoli fantasticky takové cíle mohou prozatím znít, vycházejí tyto snahy z dnes již tradiční vědecké disciplíny, která se zabývá vytvářením analogií mezi fungováním lidské mysli a počítače nebo počítačovou simulací lidského myšlení vůbec (např. modelování paměti, reprezentace poznatků, některých specifických funkcí a procesů myšlení). Tyto směry lze najít již u počátků kognitivní psychologie a v současné době jsou jedním z důležitých oborů studia lidské psychiky vůbec. Konkrétně například díky snahám o vývoj umělé inteligence (AI - artificial intelligence) jsou často zpětně odhalovány a ujasňovány principy fungování myšlení či ověřovány teorie a hypotézy o funkcích a procesech lidské psychiky.⁴⁵

První výsledky dlouholetých snah na poli simulace procesů zodpovídání dotazů jsou již díky rychlému postupu možností výpočetní techniky na světě a modely jako např. QUEST jsou schopny poměrně úspěšně dané procesy napodobovat. Ačkoli tvorba dobrého komputačního modelu je dlouhodobá a na nejrůznější zdroje velmi náročná práce, jeho aplikace na testovaný návrh dotazníku je již poměrně snadnou, levnou a zejména rychlou záležitostí. Snahám

⁴⁵ Blíže viz [Sternberg 2002: 39; Thagard 2001: 27 - 30].

o nalezení slabých míst v dotazníku, špatně formulovaných otázek či odpovědí se tak na poli výpočetní techniky otevírají nové možnosti.⁴⁶

⁴⁶ Podrobně o podobě tohoto modelu a možnostech i příkladech jeho použití referují Graesser, Bommarreddy, Swamer a Holding [1996].

5.2. EXPERIMENTY

Spíše nežli samostatnou metodou jsou experimenty specifickým přístupem k aplikaci různých postupů. Ten se vyznačuje vytvořením experimentální situace, která zahrnuje přinejmenším jednu experimentální a jednu kontrolní skupinu, a jejíž vnější podmínky jsou precizně kontrolovány. Konkrétní techniky, pro které se taková situace vytvoří, mohou být velmi různorodé a lze mezi ně zařadit prakticky všechny dosud zmíněné (je například možné kontrolovat vliv pohlaví tazatele na průběh kognitivních procesů, vliv použitého termínu na délku reakčního času, délky otázky na verbální jednání respondenta atp.). Významnou hodnotou experimentů oproti neexperimentálním technikám je především to, že kontrolou podmínek eliminují alternativní způsoby výkladu výsledků pozorování a také, že díky záměrné manipulaci experimentální proměnné poskytují poznatky jdoucí za informace, které sdělí sami respondenti.

Jednotlivé způsoby provedení experimentů se mohou výrazně lišit. Je například velký rozdíl mezi experimentem laboratorním, prováděným na jednotkách osob v nerealistických podmínkách [Tourangeau 2004; Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 46 – 47] a terénním, prováděným na stovkách osob a v situacích totožných se sběrem dat [Fowler 2004; Tourangeau 2004]. Každopádně právě v experimentech podle některých autorů tkví budoucnost snah o testování kvality dotazníků.

Tourangeau [2004], jeden z průkopníků a tahounů implementace kognitivních přístupů do procesu tvorby výzkumných nástrojů, kupříkladu kritizuje dosavadní praxi testování za spoléhání se na ne zcela přesně definované a spolehlivé metody. Ty mají podle něj kvalitativní a subjektivní povahu, neberou v úvahu statistické předpoklady, neověřuje se jejich validita a reliabilita. Pokud se již experimenty provádějí, pak v laboratoři a na nereprezentativních vzorcích, pokud jsou již realizovány v terénu, pak často s matoucím designem, který neumožňuje plně kontrolovat intervenující proměnné.

Například kognitivní rozhovor, prováděný na maximálně několika málo desítkách pokusných osob v laboratorních podmínkách a subjektivně vyhodnocovaný autorem výzkumu, podle něj nemůže nadále sloužit jako objektivní nástroj testování kvality dotazníku. Jakkoli důležitou a nenahraditelnou

roli tyto metody sehrávají v počátcích ladění dotazníku, při objevování nových skutečností jejich výsledky mohou sloužit pouze jako hypotézy, které je nutno dále ověřovat objektivními vědeckými metodami. Pouze ty mohou proces tvorby dotazníku přivést na plně vědeckou půdu.

Prostředkem k tomuto cíli může podle něj být například právě experimentální design, zakládající se na dokonalé kontrole podmínek, reprezentativních souborech osob a statistickém zpracování výsledků. Takový experiment by měl s ohledem na cíl a prostředky dobře vážit výhody a nevýhody laboratorních a terénních podmínek; spíše než na jednoduché porovnávání jednotlivých položek nebo jejich sad by měl aplikovat faktoriální design, který variuje více nezávislých proměnných (např. formát otázky a způsob sběru dat); dále musí být založen na náhodném výběru jednotek a musí také dobře definovat statistické aspekty, jako je například manipulace s velikostí chyby I. a II. druhu (přijetí neplatného závěru může být v podmínkách testování otázky stejné nebo i horší, než zamítnutí platného).

Kritiku na tradiční techniky testování dotazníku snáší také Fowler [2004]. Podle něj nepřinášejí přímé informace o způsobu, jakým je vlastně ovlivněna kvalita reálných výzkumných dat, ani o tom, zda nová otázka je lepší než původní. Problémy odhalené při kognitivním testování nemusí být problémem v terénu, naopak snaha o nápravu některých problémů z kognitivního testování může v důsledku přinést i zvětšení chyby.⁴⁷

Ačkoli vždy bude snaha opakovat dřívější (a možná méně dokonalé) otázky, pokaždé je dobré testovat rozdílné verze v terénních podmínkách, na větších a reprezentativních souborech osob a prostřednictvím statistické analýzy. Takto lze porovnávat například jednoduché distribuce odpovědí, validitu nebo použitelnost (např. z hlediska složitosti pro respondenty). Aplikace split-sample pretestu na soubor kolem 200 osob nemusí být navíc v rámci rozpočtu celého výzkumu ani příliš nákladná.⁴⁸

⁴⁷ Empirické příklady viz v [Fowler 2004: 178-186].

⁴⁸ Blíže k využití experimentálních designů v procesu ladění dotazníku viz [Tourangeau 2004; Fowler 2004; Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 46-47]. Speciálně k variantě terénního split-sample designu viz [Moore et al. 2004].

5.3. STATISTICKÉ PŘÍSTUPY

Další oblastí, ze které lze k problematice kvality otázek přistupovat a která je v současné době také již oblastí tradiční, je statická analýza. Je pochopitelné, že její nástroje umožňují zkoumání jiných aspektů kvality než přístupy kognitivní nebo experimentální, je však také zřejmé, že v některých momentech se jejich zájmy protínají (a lze je tedy porovnávat), v jiných že se vzájemně doplňují (a je tedy vhodné je kombinovat). Tradiční statistické přístupy se ve věci kvality otázek zabývaly zejména jejich reliabilitou, nověji pak také validitou či obojím současně. V současné době se zdá, že některé metody již dokážou odhalovat poměrně hluboké roviny procesu získávání informací od respondentů, a svými číselnými údaji tak mohou úspěšně přispívat ke kvalitativně orientované kognitivní analýze kvality dotazů.

5.3.1. Multitrait mulimethod design

Příkladem takového nástroje je technika využívající měření několika proměnných několika metodami současně (multitrait mulimethod design - MTMM) [Campbell a Fiske 1959; Andrews 1984].

Klasické nástroje měření reliability a validity, kdy je jedna proměnná měřena jednou metodou, neumožňují odlišit, jaká část variance je náhodnou chybou měření a jaká je systematickou chybou metody. Závěry se navíc obvykle dělají z rozdílů mezi jednoduchými distribucemi odpovědí. V případě MTMM designu se vychází z korelací mezi proměnnými, přičemž kombinace minimálně tří proměnných (otázek) a tří využitých metod (např. typů posuzovacích škál, způsobů sběru dat⁴⁹) zde umožňuje fragmentaci typů chyb a jejich detailnější analýzu. Na základě matice korelací lze modelovat vztahy jednotlivých

⁴⁹ Právě v rámci zkoumání porovnatelnosti různých technik sběru dat (např. rozhovor tváří v tvář, telefonický rozhovor a vyplňování dotazníku respondentem) je přístupům využívajícím MTMM design otevřen velký prostor [Groves 2004: 324; Saris, van der Veld a Gallhofer 2004].

proměnných a metod a odhadovat koeficienty validity a reliability pro každou proměnnou za použití každé metody, stejně jako efekt metody samotné.⁵⁰

Technická a organizační náročnost MTMM designu nedovoluje jeho využití ve všech situacích, někteří badatelé se proto pokoušejí provést metaanalýzu jeho dosavadního užití, která by umožňovala kvalitu výzkumného nástroje předpovídat. Saris, van der Veld a Gallhofer [2004] kromě základních teoretických a statistických specifikací metody referují také o výsledcích jejího dosavadního použití a provádějí metaanalýzu dosavadních poznatků, ke kterým její aplikace vede. Na jejím základě sestavují model, který hodnotí jednotlivé aspekty otázky, a navrhuje algoritmus pro předpověď jejich kvality v duchu přístupu MTMM, tj. validity, reliability a efektu metody. Algoritmus může být uplatněn v podobě počítačového programu Survey Quality Predictor (SQP), který dokáže „přečíst“ vstupní parametry otázky automaticky, a sám také počítá výsledné hodnoty kvality, nebo poloautomaticky, kdy parametry otázky zakódují kodéři a program pak spočítá hodnoty kvality. Kromě nich samotných lze pak sledovat také to, jaký vliv na validitu, reliabilitu a celkovou kvalitu otázky mají její jednotlivé parametry, což napomáhá v identifikaci žádoucích směrů úprav.⁵¹

V principu je MTMM design velice silná metoda, problémy však spočívají v její technické náročnosti: do dotazníku je třeba zahrnout (alespoň) tři odlišné metody, kterými jsou sledovány (alespoň) tři proměnné. Každá metoda je aplikována na každou ze tří proměnných a výsledkem je tak devět jednotlivých variant měření. Statistické nástroje založené na metaanalýze dosavadních použití však v budoucnu mohou tento handicap v praxi přípravy běžného výzkumného nástroje významně snížit.

5.3.2. Item Response Theory

Zdokonalení klasických přístupů k analýze reliability škál a s ní spojené kvality otázky přináší také využití Item Response Theory. Reeve a Mâsse [2004] ji v rámci sledování psychometrických aspektů měřících nástrojů (validita, reliabilita, interpretativita) kladou jako alternativu klasické teorii testů. Ty

⁵⁰ Blíže Saris, van der Veld a Gallhofer [2004], Andrews [1984].

⁵¹ Blíže opět Saris, van der Veld a Gallhofer [2004].

spoléhají na míry 1. a 2. stupně (průměry, variance a kovariance), které jsou ovšem citlivé k charakteristikám souboru. Jejich typickými zástupci jsou koeficienty reliability (např. Cronbachovo alfa), práce se standardní chybou měření (SEM) nebo posuzování korelace položek a dimenzí.

Item response theory oproti tomu používá míry vyšších stupňů (parametry křivky, rozložení atp.), které jsou mnohem stabilnější a méně ovlivněné charakteristikami konkrétních respondentů. Ačkoli jejich cíl je podobný (měří vztah odpovědi na položku a latentní dimenze), možnosti analytických nástrojů dalece překračují klasické přístupy. Při jejím použití lze konstruovat:

1. charakterické křivky položky, jejichž prostřednictvím je vyjádřen vztah položky a latentní dimenze a které udávají pravděpodobnost odpovědi na danou položku při určité hodnotě latentní dimenze;
2. informační funkci, která udává množství informace, které přinášejí jednotlivé položky i jednotlivé možnosti odpovědí, a která tak poskytuje detailní informace o fungování jednotlivých možností odpovědí (klasické přístupy zůstávají na úrovni jednotlivých položek.) Informační funkce je přitom současně mírou přesnosti měření (reliability), neboť ukazuje, která položka nejlépe diskriminuje s ohledem na latentní dimenzi a také, které možnosti odpovědí soubor nejlépe diskriminují při jejich jednotlivých hodnotách;
3. křivku celkové reliability škály, která je počítána pro jednotlivé hodnoty latentní dimenze, tzn., že lze sledovat, v jakých variantách vlastnosti je škála spolehlivější a v jakých méně (klasické přístupy považují reliabilitu položek ve škále za konstantní).

Modely založené na Item response theory lze konstruovat z dichotomických i polytomických položek, unidimenzionálních i multidimenzionálních, uspořádaných i neuspořádaných dat, předpoklady jejich využití jsou pouze unidimenzionalita, nezávislost položek a shoda modelu s daty. Na základě toho pak Item response theory umožňuje např. vybrat do dotazníku nejinformativnější položky, identifikovat redundantní otázky (stejná informativnost, stejné diskriminační vlastnosti atp.), zvolit odpovídající počet možností odpovědí pro jednotlivé položky nebo seřadit správně možnosti odpovědí pro potřeby skórovacího systému.

5.4. ZHODNOCENÍ METOD KOGNITIVNÍCH PŘÍSTUPŮ

Ani jedna ze zmíněných technik nemá potenciál k řešení všech možných problémů výzkumného nástroje. Každá se zaměřuje na jiné fáze procesu zodpovídání dotazu a na trochu jiné aspekty; každá z metod má také svá omezení a nedostatky a nelze říci, že by kterákoli z nich byla univerzální či nejlepší. Vhodnost použití té které techniky je určována spíše povahou materiálu, na nějž ji aplikujeme, cíli, jejichž splnění požadujeme, a možnostmi (časovými, technickými, finančními), které jsou nám k dispozici. Jak lze navíc očekávat, nejlepších výsledků dosáhneme nejspíše přiměřenou kombinací více přístupů a jejich opakováním na následných verzích dotazníku.

Je obtížné shrnout pod jeden jmenovatel vlastnosti tak rozdílných technik, jako jsou ty spoléhající se na kvalitativní analýzu kognitivních procesů a ty, které jsou založeny striktně na statistických základech. Vzhledem k tomu, že jádro kognitivních přístupů je stále tvořeno těmi prvně jmenovanými, věnujme se v této kritičtěji pojaté kapitole především jim.

Hlavním bodem zde je především jejich nevyjasněná validita a efektivita: jsou nedostatky, které se nám prostřednictvím kognitivních přístupů podaří v dotazníku odhalit, nedostatky skutečnými, nebo jde jen o umělé konstrukty, které nemají na odpovědi respondentů v reálné situaci žádný či jen zcela zanedbatelný vliv? K jakému zkreslení dochází v důsledku toho, že podmínky většiny z běžných kognitivních technik se od této reálné situace podstatným způsobem odlišují? Jsou například slovní výpovědi o probíhajících myšlenkových procesech pokusných osob odpovídající tomu, jak by tyto procesy probíhaly, pokud by je osoby nemusely verbalizovat? Lze si kupříkladu představit situaci, kdy respondenti úmyslně hledají v předložených otázkách potenciální nejasnosti (ačkoli za běžných okolností by to pro ně žádné nejasnosti nebyly), protože tuší, že o ty výzkumníci především jde.⁵² Další nevyjasněnou otázkou je, jak se projevuje nereprezentativnost vzorku, na němž se testování provádí, a který je

⁵² U některých variant psychologických experimentů bylo například zjištěno, že na podobu výsledků může mít vliv očekávání výzkumníka. Tzv. „požadované charakteristiky“ (demand characteristics) [Intonsová-Petersonová 1983; Sterberg 2001: 265 - 267], neboli představy výzkumníka o tom, jaké by měly být výsledky, vytvářejí na pokusné osoby skrytý tlak a ony řeší zadané úkoly tak, jak se po nich „žádá.“

většinou tvořenou tou nejdostupnější skupinou, tzn. studenty. Byl by stejný problém nalezen i u jiné subpopulace? Byly by u ní nalezeny problémy jiné?

Hřebík na hlavičku v tomto smyslu uhodili Willis, DeMaio a Harris-Kojetin [1999: 140], podle nichž je jedním z nejvýznamnějších nedostatků kognitivních metod banální nejistota, že ke zlepšení otázek dochází (pokud k němu vůbec dochází) právě aplikací kognitivních metod.⁵³

Empirické zhodnocení dopadu na kvalitu výzkumného nástroje bylo přitom provedeno jen v minimálním rozsahu a jeho výsledky nejsou nějak přesvědčivé [Forsyth, Rothgeb a Willis 2004, DeMaio a Landreth 2004]. Užitečnost kognitivního testování je většinou posuzována prostou metodou zjevné validity, kdy se zkrátka intuitivně zdá, že k pozitivním změnám v podobě výzkumného nástroje opravdu dochází. Obvyklý doklad pomocí demonstrace staré a nové verze otázky ovšem v takových situacích často působí spíše anekdotickým dojmem, nežli jako seriózní odborný výstup [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 331].

Překážky, které stojí úsilí o empirické hodnocení jednotlivých metod v cestě, ovšem nejsou malé. Nalezneme je ve faktu rozštěpení teoretických a praktických zájmů uvnitř samotného proudu kognitivních přístupů, velké variability a vzájemné promíšenosti používaných technik, které ztěžuje jejich jednoznačnou klasifikaci, a v neposlední řadě i ve finanční, časové a technické náročnosti ověřování validity a reliability metod (například na reprezentativních vzorcích populace). Přesto jsou snahy o vyvolání potřebné diskuze, stejně jako vyvíjení patřičných praktických kroků, v posledních letech patrné.

Problematikou hodnocení technik kognitivních rozhovorů se podrobně zabývají například Groves [1996], Willis, DeMaio a Harris-Kojetin [1999] nebo Forsyth, Rothgeb a Willis [2004]. Všichni tito autoři v různém rozsahu rozpracovávají tři důležité dichotomie posuzování a hodnocení metod využívaných k testování kvality výzkumných nástrojů:

1. Jde nám při identifikaci problematických míst o potvrzení nedostatků, které již tušíme, nebo o nalezení závad, o nichž prozatím nevíme?
2. Jde o odhalení/potvrzení existence problému, nebo také rovnou o nalezení jeho optimálního řešení?

⁵³ Podle nich totiž většinou není možné s jistotou říci, že k nápravě nedostatků došlo právě v důsledku jejich použití. Možná, že zlepšení je spíše výsledkem jednoduchého faktu zvýšeného zájmu specialistů o kvalitu dotazníku [Willis, DeMaio a Harris-Kojetin 1999: 140].

3. Má být řešením nalezeného problému jeho náprava, tj. odstranění z výzkumného nástroje, nebo začlenění do modelu chyb měření a zohlednění při analýze výsledných dat?

Na základě prvních dvou dichotomií pak Forsyth, Rothgeb a Willis [2004:526] člení samotné přístupy k hodnocení metod testování dotazníku na:

1. explorační, které metody posuzuje z hlediska jejich efektivity při nalézání problémů,
2. konfirmační, které metody posuzuje z hlediska jejich efektivity při ověřování problémů, které jsou očekávány na základě jiných výsledků (obě se přitom zaměřují na detekci problémů) a
3. reparační, které posuzují metody z hlediska jejich efektivity při navrhování doporučení k vylepšení otázek.

Jednou z podmínek evaluace je tedy důkladné utřídění jednotlivých metod podle některého z navrhovaných hledisek. Tomu však výrazně brání přinejmenším již zmíněná variabilita jejich různých aspektů. Jednotlivé techniky se zaměřují odlišnými směry (ověření - objevení, nalezení - vyřešení), fungují rozdílně v různých podmínkách (např. u různých způsobů sběru dat), zaměřují se na odlišné fáze kognitivních procesů, mohou fungovat rozdílně u různých témat atp. Významnou překážku představuje také variabilita konkrétních způsobů jejich provedení (viz např. debata o terminologii kognitivního rozhovoru a verbálních protokolů uvedená výše) a podmínek realizace (např. měření reakčního času u rozhovoru tváří v tvář a telefonického rozhovoru).

Bez počátečního uspořádání však například podle Willise, DeMaio a Harris-Kojetin [1999] není možno techniky jednotlivě posuzovat, ani je porovnávat mezi sebou. Pokud se je pak podaří přesně vymezit, samo hodnocení by mělo být založeno na kritériích validity, běžně používaných k posuzování psychologických testů [1999: 142 - 143]: obsahové (posouzení, zda používané metody mapují skutečně ty fáze, které jsou považovány za důležité při procesu zodpovídání dotazu), ke kritériu (kritériem může být reliabilita otázky, nebo např. objektivní záznamy v případě dotazů na chování či události) a konstruktové (nezávislé potvrzení existence konstruktů „kvality“ či naopak „chybovosti“ prostřednictvím např. testování porozumění termínům v otázce, měření reakčního času, porovnání

chování testovaných osob a respondentů). Výsledkem by podle nich mělo být vyvinutí souhrnných měr kvality otázky, které by byly využívány pro porovnávání různých metod pretestu [1999: 147].

Groves [1996] se snaží podobnou tematiku vyložit z hlediska celkové chybovosti výzkumu. S ohledem na to se podle něj většina technik kognitivních přístupů snaží zdokumentovat nedostatky na úrovni výzkumného nástroje a od ostatních komponent celkové výzkumné chyby neprávem odhlíží.

Principem aplikace technik vývoje dotazníku by také podle něj měla být vždy náprava, ať už odstraněním chyb z výzkumného nástroje, anebo jejich zohledněním v modelu chyb měření, jímž by byla korigována výsledná výzkumná data. A právě zde spatřuje další podstatný nedostatek kognitivních metod. Ty se podle něj orientují na pouhé nalezení problémů a mají jen nízkou schopnost vést přímo k jejich nápravě [1996: 395].

Základní oblastí, kterou je pak v této souvislosti u jednotlivých metod podle Grovese třeba řešit, je kvalita jejich měření: žádoucí je ověření interní validity (zda různé metody dosahují podobných výsledků), externí validity (zda problémy zachycené u malého vzorku pokusných osob skutečně existují i v cílové populaci) a reliability (spolehlivost výsledků testování). K samotnému hodnocení efektivity kognitivních technik pak navrhuje pět kritérií v podobě otázek, jejichž pečlivé zodpovězení by mělo poskytnout důkazy o síle a přesnosti dané techniky při hledání slabých stránek výzkumného nástroje [Groves 1996: 401 - 402]:

1. Máme důkaz, že „problém“ bude existovat pro všechny členy cílové populace?
2. Odhalují mnohočetná měření té samé části techniky otázka – odpověď stejný problém (tzn. vykazují konvergentní validitu)?
3. Když je problém „vyřešen“, ukazuje opakování techniky, že zmizel?
4. Když je problém vyřešen, objevuje aplikace jiných technik nějaké nové problémy?
5. Existuje důkaz, že vyřešení produkuje otázku s menší chybou měření, než měla originální otázka?

Jak je z uvedených kritických poznámek zřejmé, nalezení problému je sice velice cennou skutečností, samo o sobě však ještě zdaleka neznamená úspěch.

Většinou z popsaných metod je možné zachytit mnoho zdrojů chyb odpovědí, to však ještě nezaručuje, že se je také podaří náležitě opravit a vyřešit. Nejen, že nemusíme mít po ruce žádné vodítko, jakým způsobem špatnou otázku vylepšit, ani případné vylepšení ještě nemusí odstranit všechny problémy. Pokud tedy chceme být ve snaze o maximální kvalitu výzkumného nástroje skutečně důslední, není možné spoléhat na jednorázovou aplikaci některé z technik a úpravu nalezených problematických míst. Není totiž vůbec jisté, že např. změněná formulace otázky nebude trpět podobnými nedostatky, jakými byla zatížena ta původní, nebo že s novými prvky do dotazníku nevniknou i nové problémy. Ideálním řešením je proto provádět fázi kognitivního testování jako sérii kroků, kterými se postupně dostaneme k co nejlepší podobě otázek a dotazníku, spíše než jej vnímat jako alibi v podobě jednorázového řešení [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 54].

Kromě toho je v některých případech oprava nalezeného nedostatku poměrně snadná, někdy je však vylepšení téměř nemožné. V takových situacích se jako nejvhodnější varianta jeví zohlednit zjištěné zkreslení při analýze a interpretaci výsledků. Grovesův ideál kvantitativního modelu, který by bylo možné aplikovat na získaná data, a korigovat jím tak naše závěry po vzoru informací o hladině významnosti a intervalu spolehlivosti, je jistě nadmíru lákavý, prozatím však zřejmě dosti vzdálený. Je však nepochybné, že kognitivní techniky mohou být pro případ zohlednění nedostatků výzkumného nástroje v rámci analýzy výsledků užitečné již i bez kvantitativního modelu.

Pokud například víme, proč každá z podob frekvenční škály odpovědí již sama o sobě zapříčiňuje určitou podobu distribuce výsledků, můžeme tuto znalost účinně zohlednit při závěrečné analýze a porovnávání. Podobně je tomu i v případě znalosti důsledků použití určitých termínů a referenčních rámců, které se jimi v myslích respondentů vyvolávají. Pak můžeme získané výsledky účinně korigovat znalostí posunu, ke kterému došlo právě v důsledku použití pouze jediného z několika možných vyjádření (jako tomu bylo např. v uvedeném případě termínů „nasazení“ a „poskytnutí“ vojenské nemocnice). Dalším typickým příkladem je, že použité běžné pojmenování (např. trestný čin) není dostatečně přesné. Na druhou stranu však jeho ideálně operacionalizovaná podoba nepřichází v úvahu z důvodů množství složek, na které bychom se museli zvlášť zeptat, a co je ještě závažnější, z důvodu jejich nesrozumitelnosti a nepřiměřených nároků, které by kladly na běžného respondenta (např. nutnost rozlišování hranice přestupku a trestného činu, které nejsou všeobecně známé). Znalosti o tom, co

všechno a jací lidé si představují pod pojmem trestný čin, pak může vnést do analýzy jednoduché otázky na to, zda se stali uplynulém roce jeho obětí, mnoho nového světla a inspirativních momentů.

Pokud využijeme výše uvedených konstruktivních kritik, můžeme konstatovat, že řešení problému je prozatím stále otázkou snahy a invence výzkumníka. Ten sice výsledky získané kognitivními metodami používá, samotná jejich aplikace však vyřešení problému nepřináší. Posuzování efektivity kognitivních metod by tak mělo podle mého názoru zůstat na úrovni schopnosti validně a spolehlivě odhalovat problémy a nedostatky výzkumného nástroje (a diagnostikovat jejich povahu a zdroje), otázka vylepšení by pak měla být směřována k individuálním schopnostem výzkumníka.

6. OKAMŽITÁ VALIDIZACE

Vypracováním metody okamžité validizace se pokouším přispět k proudu kognitivních přístupů a k rozšíření možností sledování kognitivních aspektů zodpovídání dotazů. Bylo by nadnesené tvrdit, že jde o metodu převratnou či zásadně novou. Na druhé straně však dříve odzkoušených přístupů používá ne zcela obvyklým způsobem, snaží se o jejich specifickou kombinaci. Spíše než samotný způsob jejího provedení je nová snaha o koncepční uchopení tohoto typu zkoumání a vypracování jeho ucelené teorie a metodologie.

6.1. ZÁKLADNÍ CHARAKTERIZACE

Metoda okamžité validizace vychází z metodologického proudu kognitivních přístupů a v souladu s nimi se vyslovuje zejména k otázkám chyb měření vznikajícím v průběhu standardizovaného dotazování. Speciálně se zaměřuje na ten druh chyb, které mají kořeny ve výzkumném nástroji (dotazníku) a projevují se v interpretační fázi kognitivních procesů probíhajících při zodpovídání otázky respondentem.

Základním metodologickým cílem aplikace metody je odhalení interpretace klíčového pojmu nebo např. smyslu otázky, které si respondent vytvořil ve chvíli zodpovídání dotazu. V pozadí této snahy stojí předpoklad, že aktuální výklad ovlivňuje jeho odpověď, a ta se tedy může lišit v závislosti na tom, jak konkrétně respondent daný pojem momentálně chápe. Na základě získaných výsledků je pak možné posuzovat validitu výzkumného nástroje (zda otázku/pojem respondenti pochopili zamýšlených způsobem) i jeho spolehlivost (zda ji všichni pochopili stejně). V souhrnu tak lze hodnotit některé aspekty celkové kvality měření, tzn. k jakým a jak významným chybám dochází v důsledku rozdílné interpretace.

Teoretickým rámcem metody okamžité validizace je psychologické studium paměti a paměťových struktur [Squire 1993; Baddeley 1995; Sternberg 2002], mentálních reprezentací [Komatsu 1992; Sedláková 2004] a postojů [Wilson a Hodges 1992; Tourangeau, Rips a Rasinski 2000], které již byly v jiných

souvislostech zmíněny výše. Jednoduchým předpokladem je, že respondent si v průběhu poslouchání otázky vytvoří její mentální reprezentaci, jakož i reprezentaci klíčových pojmů. Ty zaujmou místo v krátkodobé paměti a cílem aplikace metody je zkoumání reprezentací právě v tomto umístění. Proto jsou zpětné dotazy kladeny ihned po zodpovězení cílové otázky, jejich odsun na pozdější chvíli (například po dokončení celého dotazníku) není s ohledem na základní teorie vhodný. Obsahy krátkodobé paměti zde zůstávají aktivní pouze po dobu v řádu sekund, a je proto třeba je prozkoumat, dokud zde ještě přítomny jsou.

Základní obrysy mentální reprezentace či postoje jsou samozřejmě čerpány z obsahů paměti dlouhodobé, nicméně jejich aktuální podoba je ovlivněna mnoha kontextovými vlivy výzkumu. Technika tedy nesleduje obecné nebo běžné interpretace pojmů, které lidé uchovávají v hlubších paměťových strukturách například v podobě postojové databáze. Cílem zkoumání jsou mentální reprezentace dotvořené aktuálním kontextem výzkumu, které mají bezprostřední vliv na odpověď.

Zpětné dotazování není v případě této metody odděleno od vlastního terénního šetření; neprobíhá předem v rámci předvýzkumu nebo pilotního testování otázek, nýbrž jako integrální součást hlavního výzkumného rozhovoru. Díky její aplikaci v rámci hlavního šetření se technika zpětného kognitivního dotazování snadno přizpůsobuje podmínkám časové tísně a finančních omezení při přípravě výzkumů. Ze stejného důvodu je ovšem také patrné, že její aplikace nemůže nahradit běžný pretest; ať už kognitivními nebo jinými postupy. Na druhou stranu v případech, kdy předběžné testování z jakýchkoli důvodů využito není, může sloužit alespoň jako rychlá a levná pomoc v nejvážnějších případech.

Základní princip metody, tj. ověřování aspektů procesu zodpovídání dotazu, lze za aplikace různých variant provedení využít při sledování chyb vznikajících v zásadě ve všech jeho fázích. V závislosti na cílech experimentu lze ověřovat porozumění otázce, interpretace klíčového pojmu, procesy vyvolávání informací z paměti i jejich konkrétní obsahy, postupy a kritéria formování rozhodnutí i souvislosti přizpůsobení odpovědi nabízeným možnostem. Osobně spatřuji těžiště jejího využití ve fázi porozumění a interpretace otázky.

Z hlediska kritérií pro hodnocení jednotlivých technik leží možnosti metody okamžité validizace jednoznačně v rovině ověření existence problému, který již tušíme, nikoli v rovině odhalení problému nového. V tomto ohledu jde o techniku

konfirmační a explorační možnosti v metodologické rovině (nikoli rovině meritorní) jsou jí v principu odepřeny. Okamžitá validizace je primárně určena k zohlednění existujících chyb při analýze aktuálního výzkumu, což nutně vyplývá z faktu její aplikace v hlavním šetření. Odstranění odhalených nedostatků výzkumného nástroje na základě jí získaných poznatků sice možné je, ovšem jen v dlouhodobém hledisku, například v následujících šetřeních. Jak jsem se již vyjádřil, dichotomie nalezení – vyřešení nepatří podle mého názoru mezi evaluační kritéria kvality metody, neboť v konečné fázi je úspěch aplikace jakýchkoli poznatků v rukou výzkumníka, který je používá. Pouze pro úplnost lze tedy doplnit, že metoda okamžité validizace je schopna problém identifikovat a její výsledky jsou použitelné při hledání jeho řešení. Zda k němu dojde či nikoli, závisí nejen na schopnostech a zkušenostech badatele, nýbrž i na mnoha dalších okolnostech, jako je například tlak zadavatele na zopakování nedokonalé otázky, finanční nebo časové omezení.

6.2. INSPIRACE A ZDROJE

Technika okamžité validizace je inspirována některými dalšími metodami z bohaté tradice snah o analýzu kvality výzkumného nástroje (zejména technikami debriefingu respondentů) a také příbuznými technikami kognitivních přístupů. Z nich nejbližší má k postupům využívaným k odhalování způsobu interpretace pojmů a otázek během pretestu dotazníku, jako jsou zejména varianty kognitivního rozhovoru založené na bezprostředním zpětném dotazování některých aspektů procesu zodpovídání dotazu. Tím, že význam cílového dotazu ověřuje kognitivními technikami přímo v průběhu výzkumného rozhovoru, do jisté míry kombinuje oba zmíněné přístupy.

Zpětné dotazování na některé aspekty zodpovídání dotazů v rámci hlavního šetření bylo některými výzkumníky prováděno již dříve. Vesměs se ovšem jednalo o dotazování s určitým zpožděním a to buď po nějaké sérii souvisejících otázek [Bradburn a Miles 1979], po ukončení rozhovoru [Martin 1986], následující den

[Belson 1981] nebo dokonce až po několika dalších dnech [Almond a Verba 1963].⁵⁴

Kupříkladu Bradburn a Miles [1979] se dotazovali na význam odpovědních kategorií „nikdy“, „ne moc často“, „docela často“ nebo „velmi často“ pomocí upřesňujících dotazů na konkrétní frekvence událostí a ukazují, že kontext dotazu ovlivňuje význam, jaký tyto kategorie pro respondenty mají.

Martin [1986] v rámci viktimizačního výzkumu zkoumala pocity respondentů a interpretaci některých klíčových pojmů, jako např. zda správně interpretovali časové omezení „posledních 6 měsíců“.

Obsáhlá Belsonova [1981] studie se na mnoha konkrétních příkladech zabývá problémem, jak respondenti interpretují mnohoznačné termíny jako „vy“ nebo „děti“, a zkoumá, jak odlišné pojetí ovlivňují získané odpovědi na cílové otázky.

Historicky nejbližší předchůdce metody okamžité validizace lze spatřovat v technikách, kdy byl význam určitých pojmů nebo otázek sledován ihned po zodpovězení cílového dotazu, byť třeba s trochu jinými cíli a za využití odlišných teoretických zdrojů.

Tak je tomu například u techniky náhodné sondy (The Random Probe), kterou v šedesátých letech použil Schuman [1966]. Jeho přístup taktéž mířil na význam, jaký respondenti dávají otázkám a pojmům použitým v uzavřených otázkách standardizovaného dotazníku, podobně jako jedna z variant okamžité validizace využívala otevřený formát dotazování, a také poskytovala kvantitativní formát výsledků. Ve Schumanově původní koncepci se však orientovala na multikulturní kontext a sledovala zejména odlišné významy přiřkládané konceptům v různých kulturách. Principem techniky bylo položení rozšiřujícího dotazu na smysl cílové otázky bezprostředně po zvolení alternativy odpovědi.⁵⁵ Komentáře z otevřených otázek poté školení kodéři hodnotili s ohledem na to, do jaké míry interpretace odpovídá výzkumníkem požadovanému smyslu.⁵⁶

⁵⁴ Reprezentativní soubor těchto příkladů a jejich podrobnější prezentaci poskytuje Groves [2004] na stranách 341-346 a 450-460.

⁵⁵ „Můžete uvést příklad toho, co jste měl na mysli?, „Rozumím – proč jste řekl toto?“, „Můžete mi o tom říci více?“ atp. [Schuman 1966: 219].

⁵⁶ Náhodnost se v kontextu této metody (The Random Probe) týká výběru otázek, které budou daným tazatelem zpětně prozkoumány, a vztahuje se tedy pouze na design její aplikace, nikoli na teoretické předpoklady nebo cíle.

Dalším příkladem, kdy je Ferberova [1956] studie významů přiřkládaným některým klíčovým pojmům (např. „garantovaný roční plat“) v cílových otázkách. I v tomto případě skupina soudců následně posuzovala, zda význam uvedený respondentem odpovídá významu zamýšlenému výzkumníkem a výsledky kupříkladu ukázaly, že struktura odpovědí lidí s korektní interpretací klíčového termínu se liší od odpovědí lidí s interpretací odlišnou.

Cantrill a Fried [1944] podobně zkoumali nejen interpretaci klíčové otázky, nýbrž také význam přiřkládaný zvolené odpovědi.

Bez ohledu na poměrně bohatou historii zkoumání významů pojmů a otázek, není tato metodologie prozatím zpracována do podoby ucelené koncepce a pokud je mi známo, nebyla dosud také ověřována validita používaných technik. V případě metody okamžité validizace se pokouším nabídnout ucelenou koncepci, která rozpracovává své ideové, teoretické, praktické i metodologické aspekty. Základní ideje čerpá z proudu kognitivních přístupů, teoreticky vychází z psychologických koncepcí paměti a mentálních reprezentací, metodologicky navazuje na techniky použité v podobných souvislostech dříve a v metodologické rovině se pokouší zodpovědět klíčovou otázku její validity. Inspirační poselství bádání v této oblasti vyslovuje Groves [2004:460]:

„V jednom smyslu jsou slova ve výzkumných otázkách zkratkami, výroky, které by měly v myslích respondentů vyvolávat konzistentní představu. Slova jsou nedokonalé prostředky ke splnění takového úkolu, neboť jak ukazuje každý slovník, mají více než jeden význam. Jeden zdroj variability chyb odpovědí u různých respondentů může souviset s rozdílnými významy, které jsou slovům v otázkách přiřkládaný. Jedním zřejmým způsobem odstranění tohoto zdroje chyb je výběr slov s jednoznačným významem, nicméně tento cíl nemůže být nikdy dosažitelný.

Jiný přístup je společný zdrojům chyb, které nemohou být zcela kontrolovány. Pokud nelze chyby redukovat, nejlepší strategií je jejich měření. Toto měření by zahrnovalo pomocné nástroje, které zkoumají respondentovo vnímání významu otázek. Viděli jsme, že tento přístup byl některými výzkumníky

zkoušen, ovšem pouze v experimentální podobě. Zdá se, že je to strategie, kterou se vyplatí studovat pečlivěji.“

6.3. ROVINY VYUŽITÍ METODY OKAMŽITÉ VALIDIZACE

Analyticky lze rozlišit čtyři roviny, na nichž může být metoda okamžité validizace použita: metodologická, interpretační, meritorní a teoretická. Jim odpovídající cíle se ovšem vzájemně nevylučují a v principu je dost dobře možné sledovat v rámci jedné aplikace všechny současně.

Metodologickým cílem aplikace metody okamžité validizace může být otestování pojmů a formulací se spornou validitou. Může jít o pojmy, u nichž panují obavy o jejich jednoznačnost („naše společnost“), všeobecnou srozumitelnost („region“), u kterých není jisté, zda byly dostatečně operacionalizovány („oběť trestného činu“), nebo u nichž je sporná existence jejich empirických korelátů („levice“, „pravice“). V takových případech může technika poskytnout údaje pro posouzení kvality měření a možnosti vůbec danou otázku seriózně interpretovat, stejně jako vodítka pro zhodnocení použitelnosti dané formulace či pojmu v následujících výzkumech. Na základě jejích výsledků by výzkumník měl být schopen posoudit, zda je testovaný termín použitelný bez problémů, přijatelný s určitými interpretačními výhradami a omezeními (např. odlišné chápání pojmu u různých skupin obyvatel), nebo zda je pro použití v dotazníku zcela nevhodný.

Úzce souvisejícím cílem v případě přijatelnosti pojmu či formulace je nalezení relevantních informací o jeho kognitivním pozadí. Ty mohou následně pomoci při analýze a interpretaci cílové otázky. To se týká zejména situací, kdy nejednoznačnost pojmu předpokládáme, z nějakého důvodu se jej však do dotazníku rozhodneme zařadit. Důvodem může být nutnost opakování přesného znění otázky, finanční nebo časové limity omezující důkladný pretest, nebo prostá skutečnost, že podrobněji operacionalizovaný pojem by nebylo možné použít z důvodu velkého množství dimenzí, které obsahuje (např. pojem trestný čin). Zařazení doplňující otázky na interpretaci takového pojmu pak může vnést světlo do interpretace odpovědí na ne úplně ideální otázku a zejména do souvislostí s dalšími sledovanými znaky.

Meritorní úroveň je metodou okamžité validizace otevřena v případech, kdy je cílem její aplikace odhalení konkrétních rámců, schémat nebo scénářů, které lidé používají v případech vybraných pojmů. Metoda okamžité validizace může v tomto ohledu přispět ke studiu mentálních map, příkladem, který bude opět podrobněji rozebrán v další části, je analýza mentálního schématu pojmu region. Jednoduchými otázkami na to, jaké regiony si respondenti představili při odpovídání na otázku, v nichž se klíčový pojem objevil, lze odhalit zajímavé poznatky o jejich představách pojmu „region“, a s pomocí dalších indikátorů detailněji analyzovat jejich mentální mapy geografických celků, regionální cítění, identitu atp.

Na teoretické rovině se pohybujeme v případech, kdy je cílem sledování kognitivní pozadí zodpovídání samo o sobě. Může k tomu dojít v badatelsky motivovaném výzkumu situace dotazování nebo procesů zodpovídání otázky. Výsledky tohoto typu pak mohou sloužit například ke zmiňovanému obohacování psychologicky založených koncepcí zpracování informace. Příkladem může být analýza zapojení různých druhů paměti do procesu zodpovídání dotazů nebo dále uvedená snaha o ověření způsobu působení rozdílných kontextů na informace v krátkodobé paměti.

6.4. ZPŮSOB PROVEDENÍ

Okamžitá validizace je technicky poměrně nenáročná metoda, která může zajímavým způsobem zvýšit metodologickou a informační hodnotu běžných průzkumů veřejného mínění i hlubších sociálních výzkumů. Její předností je aplikace v rámci hlavního dotazníkového průzkumu, který obvykle čítá velké množství sledovaných případů a který splňuje nároky na reprezentativitu výběrového souboru. To z jejich výsledků činí statisticky poměrně silné údaje, jejichž metodologickou hodnotu lze dále zvyšovat zavedením experimentálních designů sběru dat. Důležitou vlastností metody okamžité validizace je také zachování kontextuální vázanosti zkoumaného jevu neboli ověřování významu pojmů přímo v kontextu jejich položení.

Konkrétní způsoby použití metody mnohou značně variovat s ohledem na sledovaný cíl a na konkrétní kognitivní proces, který je předmětem zájmu.

Základním principem, pocházejícím z techniky retrospektivního verbálního protokolu, je položení doplňujícího dotazu okamžitě po zodpovězení cílové otázky. Zpětné dotazy mohou zjišťovat nejrozličnější druhy informací od porozumění a způsobů interpretace pojmů nebo smyslu otázky („Co jste si představil pod pojmem levice?“), přes kontrolu údajů, které respondent vyvolal z paměti („Vzály jste v úvahu i situace, kdy jste s chřipkou nešel k lékaři?“), způsobů, jakými se rozhodoval („Který ze všech aspektů o nichž jste uvažoval byl pro Vaše rozhodnutí nakonec nejdůležitější?“) až po kritéria, podle nichž volil mezi nabízenými možnostmi („Proč jste nakonec vybral právě tuto možnost odpovědi?“).

Ve všech případech je pak možné využívat jak otevřeného, tak uzavřeného formátu otázek, a to s ohledem na ověřovanou hypotézu a typ požadované informace. Při přesně formulovaných otázkách typu „Sčítal respondent jednotlivé události, nebo jejich počet odhadoval?“ nebo „Zahrnul do představy pojmu trestný čin i hrozbu násilím či nikoli?“ lze s úspěchem použít uzavřeného formátu, v případě otázek formulovaných vágněji, jako například „Co všechno si respondenti představili pod pojmem naše společnost?“ se pak jako výhodnější jeví varianta formátu otevřeného. Na oba typy dotazů přitom lze vztáhnout hodnocení jejich výhod a nevýhod, jaká jsou zaznamenatelná v případě běžných meritorních zkoumání (uzavřené poskytují větší možnosti číselného zpracování, otevřené dávají větší prostor pro spontánní odpovědi respondentů).

Optimální počet zpětných dotazů je otázkou velmi spornou, jak bude poukázáno v souvislosti s experimentem provedeným za účelem validizace metody samotné. Lze předpokládat, že validita získaných odpovědí klesá s množstvím následných dotazů v souvislosti s tím, jak jsou obsahy krátkodobé paměti „infikovány“ novými informacemi v důsledku dalšího přemýšlení. Provizorně bych proto s ohledem na dosavadní zkušenosti stanovil kritérium maximálního množství validizačních dotazů na tři, přijatelný počet však bude nepochybně závislý také na zkoumaném tématu a povaze samotných dotazů.

6.5. PŘÍKLADY APLIKACE

Praktické použití metody okamžité validizace bude předvedeno na několika empirických příkladech. Jedná se o původní výzkumy, které jsem provedl během několika let studia kognitivních přístupů a vývoje metody samotné. Z toho důvodu také příklady varíují v konkrétních způsobech aplikace, což mimo jiné dokresluje vývoj metody.

6.5.1. Příklad 1.: Naše společnost⁵⁷

První příklad představuje úvodní pokus o analýzu kognitivního pozadí zodpovídání běžné otázky výzkumného šetření. Význam běžně používaného pojmu „naše společnost“ byl ověřován v rámci metodologického výzkumu „Metody výzkumu kriminality 1999“.⁵⁸ Problematickým místem je zde vágnost vyjádření, a tedy obava, že lidé si za všech okolností pod pojmem „naše společnost“ nepředstavují to samé, tedy Českou republiku, jak je obvykle zamýšleno výzkumníky. Interpretační nejasnosti se tak mohou dostat do každého z mnoha výzkumů, které toto sousloví běžně používají.

Položením uzavřené otázky na začátku rozhovoru byl sledován cíl odhalit vnímání pojmu bez ohledu na kontext výzkumu,⁵⁹ položením uzavřené otázky

⁵⁷ Podrobněji Radimská a Vinopal [2001].

⁵⁸ Katedra Sociologie FF UK, Grant 339/98.

⁵⁹ 1. V sociologických průzkumech se často používá výraz „naše společnost“. Zamyslete se na chvíli nad ním a řekněte nám, jaká varianta z následujících možností nejvíce odpovídá Vaší představě toho, co „naše společnost“ vlastně je, co tento pojem označuje.

- 1) Obec nebo čtvrť, ve které žiji.
- 2) Okres, kde bydlím, nebo nějaký větší region, oblast.
- 3) Česká republika.
- 4) Všechny východoevropské země, které procházejí ekonomickou transformací.
- 5) Celá Evropa.
- 6) Evropská a severoamerická civilizace.
- 7) Celý svět.

v závěru jsem se pokusil odhalit případné změny v tomto vnímání po uvedení do určitého kontextu nastaveného výzkumem.⁶⁰

Výsledky úvodního dotazu ukázaly zajímavý fakt, že jen 62 % respondentů si za cílovým pojmem představilo Českou republiku. Podle 18 % označuje celý svět, 20 % dotázaných rozdělilo své odpovědi mezi další nabízené možnosti. V otevřené otázce pak bylo možné poznatky ještě prohloubit zavedením dvou linií kódování odpovědí, a to podle toho, zda si respondent pod pojmem představil regionálně definovanou jednotku (a v tomto případě se pak výsledky nelišily od struktury odpovědí na uzavřenou otázku), nebo zda uvažují o konkrétních lidech – obyvatelích takových jednotek. Pouze územním vymezením charakterizovala „naši společnost“ méně než polovina dotázaných (43 %) a téměř shodný podíl (42 %) jich do své představy pojal konkrétní lidi (nejčastěji ve vyjádření „lidé...“, „obyvatelé...“).

Výsledkem této části ověřování tedy bylo (jak se ukázalo i během třídění druhého stupně) potvrzení předpokladu různého chápání pojmu předkládaného běžně v dotaznicích výzkumných šetření. Kromě toho, že jej různě chápou různí lidé, je inspirativní také zjištění, že sami respondenti si uvědomují kontextovou vázanost jeho významu, a poskytování odpovědi na takovou otázku proto pociťují jako kognitivně velmi náročné.⁶¹ Výsledné doporučení tedy v tomto případě vyzývá k nahrazení vágního pojmu „naše společnost“ termínem přesněji určujícím referenční rámec, nebo přinejmenším k zohlednění možnosti rozdílného chápání pojmu během analýzy.

K jakým konkrétním nedorozuměním může docházet v souvislosti s odlišnými referenčními rámci jsem se pokusil přesněji prozkoumat prostřednictvím jiné sady otázek. Baterie položek ve stejném dotazníku zjišťovala, do jaké míry je respondent zneklidněn různými problémy v „naší společnosti“ (např. stavem zdravotnické péče, nezaměstnaností, organizovaným zločinem atd.) Výzkumná otázka se v tomto případě zaměřila na podezření, zda různí lidé nevztahují jednotlivé problémy k různým referenčním rámcům, a také, zda se k různým rámcům dominantně nevztahují i jednotlivé předložené problémy podle

⁶⁰ 40. Do závěru rozhovoru máme připravenou ještě jednu otázku. Zkuste nyní, po zodpovězení téměř všech otázek, znovu svými slovy říci, co si nyní představujete pod pojmem „naše společnost“, který v průběhu dotazování několikrát zazněl.

⁶¹ V 5 % otevřených odpovědí je přímo řečeno, že to, co si respondent představí od pojmem „naše společnost“, záleží na kontextu situace, že to může být pokaždé něco jiného.

toho, jak se široké oblasti se týká.⁶² Podle této hypotézy by pak měl být kvalitativní rozdíl v odpovědích člověka, který problematiku nezaměstnanosti v „naší společnosti“ vztahuje na situaci svou své rodiny a člověkem, který ji vnímá v kontextu celé České republiky.

Výsledky právě o rozdílech v širí okruhů svědčí. Například problému nezaměstnanosti a stavu zdravotnické péče bylo možné zaznamenat zvýšený podíl takových, kteří se nejvíce obávají v souvislosti se situací své rodiny a lidí, se kterými se stýkají. Takové položky, jako je stav životního prostředí, drogy a jejich šíření, agresivita a násilí nebo válka a organizovaný zločin se během zodpovídání naopak vztahují spíše na „celý svět“ než jen na Českou republiku. Vedle zmíněných bylo možno odlišit i právě takovou skupinu problémů, které jsou posuzovány primárně v kontextu státu: důchodové zabezpečení, podvody v oblasti investic a finančních operací, byrokracie a arogance úřadů atp. Je patrné, že každý z problémů patří do poněkud odlišného referenčního rámce, a tudíž respondenti na každý odpovídají trochu jiným způsobem. Navíc se zdá, že jsou schopni mezi jednotlivými interpretacemi „naší společnosti“ plynule „přepínat“, aniž by z výsledných odpovědí byla patrná jakákoli nejistota. Různá pochopení stejné otázky přitom vedou k přinejmenším kvalitativně odlišným odpovědím, což má své implikace pro kvalitu získaných dat.

6.5.2. Příklad 2.: Hrozba násilím a trestný čin⁶³

V rámci stejného výzkumu byla ověřena mimo jiné také hypotéza, že lidé se neshodují v tom, zda do své mentální reprezentace pojmu „trestný čin“ zařazují také hrozbu násilím. Konkrétní otázka, zda respondent považuje už i

⁶² Respondenti dostali nabídku osmi okruhů, z nichž měli ke každému uvažovanému problému přiřadit ten, v jehož kontextu jej uvažují:

1. Situace Vaší rodiny.
2. Situace lidí, se kterými se stýkáte - přátelé, spolupracovníci, sousedé...
3. Situace regionu, ve kterém bydlíte.
4. Situace v České republice vůbec.
5. Situace všech východoevropských zemí, které procházejí ekonomickou transformací.
6. Situace celé Evropy.
7. Situace evropské a severoamerické civilizace.
8. Situace celého světa.

⁶³ Podrobněji Radimská a Vinopal [2001].

hrozbu násilím, následovala po jeho specifikaci hranice násilného trestného chování v otevřené otázce.

Výsledky hypotézu do značné míry opět potvrzují. Za trestný čin považuje hrozbu násilím nadpoloviční většina (60 %), nikoli všichni respondenti. Z třídění druhého stupně pak navíc vyplývá, že o něco častěji se pro variantu hrozby jako trestného činu vyslovují muži (65 % z nich) než ženy (55 % z nich), mezi vzdělanostními skupinami ji za trestnou považují častěji vysokoškolsky vzdělaní lidé (73 %), nejméně naopak vyučení (48 %). Větší podíl jich lze zaznamenat také mezi těmi, kteří se v uplynulých dvou letech stali obětí trestného činu (70 %), než mezi takovými, kteří uvedli, že se jim zasažení zločinem v tomto období vyhnulo (58 %).

Zdá se tak vysoce pravděpodobné, že mentální reprezentace pojmu trestný čin závisí jak na osobních charakteristikách v podobě například sociodemografických ukazatelů, tak na individuálních zkušenostech. Odpovědi na otázky, které se vztahují k setkání s trestným činem (např. zda se respondent stal obětí atp.), budou mít proto nutně jiné kognitivní pozadí. V důsledku odlišných reprezentací klíčového pojmu otázky se tak nutně stává diskutabilní také validita indikátoru, tedy skutečnost, že lidé odpovídají skutečně na to, na co se jich ptáme.

6.5.3. Příklad 3.: Region

Dalším příkladem uplatnění metody okamžité validizace je ověření vnímání pojmu region, které jsem provedl v rámci výzkumu Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR.⁶⁴ Respondenti měli v tomto případě uvést, obyvatele jakých „jiných regionů ČR“ si představovali, když odpovídali na otázky, zda a podle čeho by je byli schopni identifikovat. Důležitou roli zde sehrával fakt, že samotný pojem „region“ nebyl předem nijak definován, a to ani nepřímo v rámci některé z předcházejících otázek.

⁶⁴ Kontinuální průzkum mínění české veřejnosti Naše společnost, listopad 2003, otázky OR.62 – OR.66. Autor výzkumu: Doc. RNDr. Tadeusz Siwek, CSc., Slezská univerzita v Ostravě.

Přestože některé výsledky jsou zajímavé a mohou být cenné z jiných hledisek, byla u této aplikace metody odhalena některá omezení na metodologické rovině. Jako nevhodné se ukázalo umístění kontrolní otázky až za celou baterii, zjišťující podle čeho by obyvatele jiných regionů respondent poznal.⁶⁵ Tento mezistupeň mohl evidentně vnést do hry další nekontrolované vlivy, neboť pomocí různých znaků – položek baterie – mohli dotázaní identifikovat obyvatele různých regionů.

Kromě této skutečnosti se v uváděném příkladu nápadně vynořila také pravděpodobně nejsložitější otázka validity samotné metody, tedy problém, zda odpovědi vyjadřují skutečně to, co si respondent představoval v momentu zodpovídání cílové otázky, nebo zda pramení z hlubších paměťových struktur, zapojených dodatečně v důsledku detailních dotazů. Problematika validity metody však bude pojednána v samostatném oddíle na materiálu speciálně designovaného experimentu.

Jak bylo uvedeno, možnosti využití zpětných otázek jsou ovšem širší a její výsledky mohou pomoci k naplnění také dalších cílů. V tomto případě byla jednou z důležitých rovina meritorní, kdy je žádoucí odhalení samotného kognitivního pozadí klíčového pojmu. Výsledky však byly úspěšně využity i v rovině interpretační, jako nástroj podrobnější analýzy dalších otázek [Vinopal 2003].

Analýzy potvrdily značnou variabilitu v tom, jaký kognitivní obsah má pojem „region“ u různých respondentů. Nejen, že si lidé různé regiony představují v závislosti na svém vlastním místě bydliště (Haná je „nejznámější“ na střední Moravě, Slovácko na jižní, Chodsko zase v západních Čechách), pro různé lidi má navíc samotné slovo různě rozsáhlý geografický význam. Mentální mapy pojmu „region“ totiž varíují od městských oblastí (Karvinsko, Třebíčsko, Mostecko atp.), přes národopisné a historické regiony (Haná, Lašsko, Horácko atp.), kraje (Středočeský, Pardubický, Severomoravský atp.) až po historické země (Čechy, Morava, Slezsko). Přitom lze opět vysledovat souvislost variability takového pojetí

⁶⁵ Pořadí otázek:

OR.64 „Poznáte obyvatele jiných regionů z ČR?“

OR.65 „Podle čeho byste je poznal? (ano – ne)

a) podle mluvy

b) podle oblečení

c) podle chování

d) podle jiných znaků. Jakých?“

OR.66 „Obyvatele jakého regionu (regionů) jste si představil, když jste odpovídal na předchozí otázky?“

s vlastním místem bydliště respondenta (tabulka 6.1.), a zároveň také například s věkem a vzděláním respondentů (kupříkladu vnímání pojmu „region“ v národopisném smyslu sílí jak s věkem, tak i vzděláním dotázaných – tabulky 6.1.a, b).

Ačkoli tento konkrétní empirický výzkum odhalil diskutabilní místa ve věci validity metody, meritorní i interpretační využití prokázalo užitečnost tohoto způsobu hlubšího průniku do kognitivních aspektů dotazování. Ve vztahu s jinými proměnnými a zdroji informací lze pomocí výsledků aplikace metody okamžité validizace činit hlubší závěry a formulovat hypotézy například o povaze regionálního cítění, identity nebo jejich geografických a generačních souvislostech.

Tabulka 6.1. Povaha představovaného regionu u obyvatele historických zemí v ČR (v %, N = 909)

Představený region	Bydliště respondenta		
	Čechy	Morava	Slezsko
Městské regiony	8	6	8
Národopisné regiony	17	46	23
Praha	7	15	22
Kraje (VúSC)	29	17	18
Historické země	25	8	19
<i>Jiné odpovědi</i>	<i>3</i>	<i>3</i>	<i>5</i>
<i>Neví</i>	<i>11</i>	<i>5</i>	<i>5</i>
Celkem	100	100	100

Zdroj: výzkum Naše společnost, listopad 2003, CVVM SOÚ AV ČR.

Tabulka 6.2.a, b. Národopisné vnímání „regionu“ podle věku a vzdělání respondentů. Hodnoty udávají podíly dotázaných v každé věkové/vzdělanostní skupině, které uvedly národopisný region (v %, N = 909)

Věk		Vzdělání	
15 - 19	19	Základní	22
20 - 29	21	Střední bez maturity a vyučení	26
30 - 44	25	Střední s maturitou	28
45 - 59	30	VOŠ, bakalářské, VŠ	36
60 +	34		

Zdroj: výzkum *Naše společnost*, listopad 2003, CVVM SOÚ AV ČR.

6.5.4. Příklad 4.: Levo-pravá politická orientace

Posledním příkladem uplatnění metody okamžité validizace je sledování významových obsahů pojmů „levice“ a „pravice“. Jde o prozatím asi nejpreciznější a nejuspěšnější případ její aplikace, proto bude vyložen podrobněji než příklady předchozí. Kromě podstatných závěrů a důsledků pro možnosti využití jednoduché otázky na sebezařazení respondentů na škálu levice – pravice budou v této souvislosti podrobnější předložena východiska i průběh experimentu, při kterém byly pojmy sledovány. Cílem je předvést, že metoda může být využita nejen k rychlému ověřování drobnějších problémů, nýbrž že je možné na ní postavit také komplexní zpracování širěji definované sporné oblasti.⁶⁶

Levice a pravice jsou pojmy, se kterými se lze běžně setkávat v každodenních rozhovorech, mediálních sděleních i vědeckých rozpravách. V průběhu svého dějinného vývoje postupně nabývaly mnoha různých významů, a dnes se tak za nimi skrývají jak historické způsoby jejich chápání, tak i další

⁶⁶ Výsledky předvedené v následujícím textu byly uplatněny také ve [Vinopal 2006].

související dimenze. Široké je také pole jejich aplikace. Jsou používány jako teoretické koncepty při společenských analýzách, jako standardní nástroje zobecňujícího popisu a klasifikace sociální reality i jako empirické znaky hledané u respondentů sociologických výzkumů.

Téma levice a pravice lze uchopit přinejmenším třemi různými způsoby.

1. Z hlediska čistě teoretického je tato dimenze pojímána jako obecná kategorie, pojmy levice a pravice mají v první řadě umožňovat zjednodušený popis sociální reality.⁶⁷

2. Druhé hledisko kombinuje teoretická východiska s empirickou úrovní a typicky jde o snahu odhalit v sociální realitě teoreticky definovanou podobu dimenze levice – pravice nebo její projevy. Děje se tak zejména prostřednictvím výrokových baterií, které sledují názory lidí k různým tématům. V tomto případě bývá akceptována skutečnost, že význam konceptu je příliš široký pro kompletní zmapování, a je proto úmyslně zúžen, definován a operacionalizován pouze na některé z možných aspektů. Konkrétní významový obsah kontinua závisí na způsobu jeho teoretického vymezení, přičemž nejčastěji se objevuje hledisko ekonomické.⁶⁸

3. Třetí z ideálnětypických pohledů na problematiku je čistě empirický, neboť se pokouší dimenzi levice – pravice v sociální realitě hledat přímo, bez návaznosti na nějakou podobu jejího teoretického vymezení. Reprezentanty této strategie jsou jednoduché otázky, v nichž se mají respondenti sami zařadit na předloženou škálu rozpínající se mezi krajními body, označenými jednoduše jako levice a pravice, a jako příklad zde mohou sloužit běžné výzkumy veřejného mínění. Základním předpokladem pro možnost takového zkoumání je přesvědčení, že dané kontinuum v myslích lidí skutečně existuje a že respondenti výzkumů vědí, co pojmy znamenají. Projevem toho by pak měla být schopnost většiny z nich odpovídajícím způsobem se na škálu levice – pravice umístit.⁶⁹

V každé z aplikací jde o koncepty rozdílných metodologických úrovní, čemuž vždy nebývá věnována dostatečná pozornost.

⁶⁷ Takto je používá např. Inglehart [1984], Sartori [1990], Heywood [1990] nebo Krejčí [1994].

⁶⁸ Například Inglehart [1984], Kitschelt [1992], Evans, Heath a Lallje [1996], Kitschelt, Mansfeldová, Markowski a Tóka [1999] nebo Matějů a Vlachová [2000].

⁶⁹ Využití tohoto přístupu lze nalézt i u Ingleharta [1984], Evanse, Heatha a Lalljeho [1996], Nováka [1997] nebo Matějů a Vlachové [2000].

Cílem aplikace metody okamžité validizace a předmětem analýzy na tomto místě budou empirické aspekty tématu, tj. možnosti sledování levo-pravé politické orientace přímo v myslích lidí, například prostřednictvím průzkumů veřejného mínění.⁷⁰ Na této úrovni oba termíny získávají empirickou povahu; nepracuje se s teoretickými kategoriemi vědeckého výkladu nebo zjednodušujícího popisu, snahou je empirické koreláty obou pojmů najít a měřit v sociální realitě. Zařazování respondentů výzkumů veřejného mínění na levo-pravou škálu politické orientace je typickým příkladem takového počínu.

Hypotézy a způsob provedení

Variabilita teoretických uchopení konceptu sama o sobě dává tušit značnou celkovou variabilitu dimenzí, které jsou s oběma pojmy spojeny. Základní hypotéza tak nutně musí hovořit právě o ní, odvozené hypotézy pak předpokládají například, že různí lidé si pod těmito pojmy mohou představovat různé věci, nebo že levice může být jedním člověkem vnímána z odlišného hlediska nežli pravice.

Ověření hypotéz bylo možné na základě dat získaných pravidelným šetřením Centra pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR. V lednu 2004 byla v rámci omnibusového dotazníku položena nejen běžná otázka sebezařazení na škálu levo-pravé politické orientace, nýbrž i specifikuující otevřené dotazy na skutečnosti, které si respondenti pod oběma pojmy představili.⁷¹ Z důvodu vyrovnání vlivu pořadí obou otevřených dotazů (a kvůli možnosti zodpovědět některé další metodologické otázky) byl experiment proveden formou split-ballot, kdy jedna polovina respondentů se nejprve vyjadřovala k pojmu levice, zatímco druhá nejprve k pojmu pravice. Respondenti měli prostor pro vyjádření tří aspektů u každého termínu.

⁷⁰ Pochopitelně nelze přehlédnout, že validita i reliabilita některých nástrojů sledování levo-pravé politické orientace již byly v minulosti několikrát s kladnými závěry posouzeny [Evans, Heath a Lallje 1996; Matějů a Vlachová 1998; Vinopal 2003; Kreidl 2004]. Tyto analýzy ovšem vycházely ze statistických, nikoli kognitivních, pozic, které uplatňují poněkud odlišná teoretická východiska.

⁷¹ PO.2 „V politice lidé někdy hovoří o pravici a levici. Kam byste se sám zařadil na této stupnici?“

PO.14 „Když jste odpovídal na předchozí otázku, představil jste si něco pod pojmem „levice“/„pravice“? Pokud ano, co to bylo?“

PO.15 „A představil jste si něco pod pojmem „pravice“/„levice“? Co to bylo?“

Klasickými postupy byly výpovědi zakódovány podle kódového klíče, přičemž ten byl již od počátku netradičně dvojdímní. Kromě obsahové stránky věci, tedy jednotlivých vyjádření a dimenzí, které si lidé pod pojmy představili, byla totiž (pokud to bylo možné) zaznamenávána i stránka hodnotící, tedy postoj, jaký je výpovědí vyjadřován (negativní, neutrální, pozitivní)⁷². Pro potřeby některých analýz bylo navíc původních 45 položek kódového klíče dále redukováno na 11 sloučených kategorií (viz níže).

Hlubší zpracování výsledků vícečetných otevřených otázek, které nebývá zcela obvyklou a jednoduchou záležitostí, bylo prováděno zejména dvěma postupy: k většině analýz bylo využíváno dummy proměnných, vytvořených pro každou položku kompletního i redukováného kódového klíče. Tímto způsobem do zpracování zahrnujeme všechny tři odpovědi a pro dotázaného získáváme údaj o tom, zda mezi nimi danou kategorii uvedl, či nikoli. V některých případech však byl uplatněn odlišný postup a v úvahu byla brána pouze první z výpovědí na každou otevřenou otázku, což se ukázalo být oprávněné po porovnání výsledků a vztahů mezi prvními odpověďmi a dummy proměnnými (ty nebyly zásadní, tj. nelišily se ve struktuře a vztazích, pouze v absolutních četnostech).

Výsledky analýzy

Výsledky analýzy poměrně výrazně podporují stanovené hypotézy. Už jen z rozsahu kódového klíče (45 položek, již tak dosti redukcí obrovskou variabilitu původních vyjádření respondentů) je zřejmé, že různí lidé si pod pojmy levice a pravice představují různé věci. Tato skutečnost je zachycena v tabulce 1, která uvádí procentuální podíly lidí, kteří v některé ze tří možností odpovědi použili výrok spadající do následujících zobecněných kategorií.

⁷² Příklad pozitivního vyjádření: „vyšší sociální jistoty“, „více svobody“, negativního: „vyšší daně“, „nemožnost cestovat“

Tabulka 6.3.: Procentuální podíl lidí, kteří si pod pojmy levice/pravice představili aspekt spadající do dané kategorie

	<i>levice</i>	<i>pravice</i>
Politická strana	32	23
Sociální politika, cítění	16	8
Ekonomika (tržní hospodářství, práce, zaměstnanost, daně atp.)	10	12
Konkrétní osoba, skupina lidí	8	12
Politický režim, zřízení	12	8
Svoboda, svobody (podnikání, cestování, studia, projevu, uplatnění) ⁷³	5	10
Další atributy polit. systému (rovnost, spravedlnost, demokracie, řád)	5	9
Lidské vlastnosti a jevy ve společnosti	2	7
Stát vs. jedinec (aktivita a odpovědnost člověka, role státu)	3	4
Jiné specifikace	6	7
Nepředstavili si nic	32	34

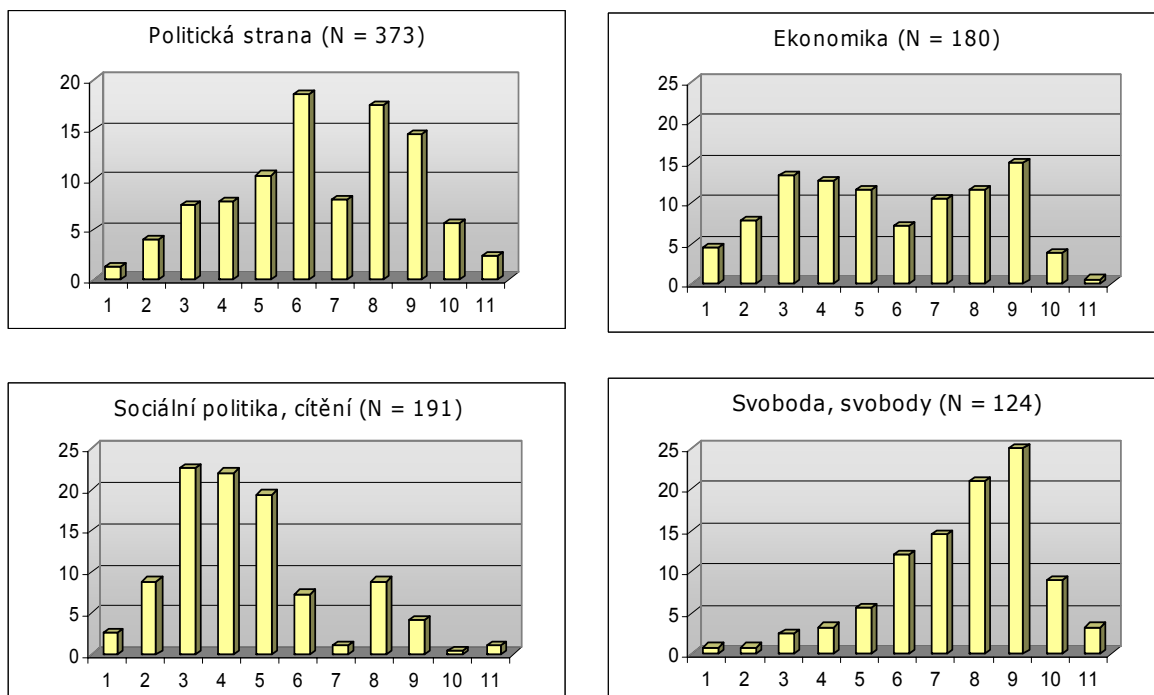
Zdroj: výzkum Naše společnost, leden 2004, CVVM SOÚ AV ČR.

Zdá se, že z makrostrukturálního hlediska levo-pravá politická orientace skutečně není nějakou jednoznačnou proměnnou, nýbrž spíše různorodým konglomerátem mnoha dimenzí. Velice často je sice za levicí a pravicí vnímána sociální problematika, ekonomické aspekty, typ politického zřízení apod., ovšem ani další oblasti nejsou zanedbatelné.

Sebezařazení na levo-pravé škále politické orientace přitom do značné míry souvisí právě s tím, jaké dimenze respondent za oběma pojmy vnímá. To je velice dobře patrné z distribucí třídění prvního stupně za podsoubory podle jednotlivých zobecněných dimenzí. Pro ukázkou uvádím čtyři z těchto rozložení.

⁷³ Obecné vyjádření „svoboda“ by pochopitelně mohlo být zařazeno i mezi „atributy politického systému“, nicméně s ohledem na jeho četnost mi připadá vhodnější ponechat jej jako samostatnou kategorii a raději s ním spojit specifikace různých konkrétních svobod.

Graf 6.1.a–d. Rozložení odpovědí na sebezařazovací škále levice (1) – střed (6) – pravice (11) u vybraných podsouborů respondentů, kteří uvedli, že si za některým z pojmů představují příslušnou dimenzi

Zdroj: výzkum *Naše společnost*, leden 2004, CVVM SOÚ AV ČR.

Zároveň je velice pravděpodobné, že lidé, jejichž představy o pozadí pojmů levice a pravice jsou rozdílné, se vzájemně liší i v některých sociodemografických charakteristikách. Bohužel formát otevřené otázky a komplexita zjištěných kategorií nedovolují seriózní statistické zpracování takového zadání, proto prozatím pouze v rovině hypotéz lze předpokládat určité difference ve vzdělání, věku či životní úrovni skupin, které si představují různé dimenze.

Z některých dílčích výsledků je poněkud překvapující dominance uvádění politických stran jako referenčního rámce pro představy levice a pravice. Tato skutečnost totiž přináší do teoretického uvažování nad obsahem a konstrukcí obou pojmů další impuls: pro více než třetinu lidí tyto termíny nemají konkrétnější hodnotový obsah, nýbrž pouze v generalizované podobě reprezentují některé politické subjekty (levice nejčastěji KSČM a ČSSD, pravice nejčastěji ODS), případně skupinu lidí (např. komunisté) nebo konkrétní osobu (např. V. Klaus).

Zejména pokud jde o politické strany, je tím do našeho tématu poněkud nečekaně vnesena otázka formování „levicovosti“ a „pravicovosti“ u občanů. Pokud třetina z nich spojuje pojmy s politickými uskupeními, je jejich levo-pravá orientace odvozena především od toho, v jakém světle se prezentuje jejich strana a (ještě více rozšířme teoretický rámec...) jakým způsobem je jejich strana zobrazována médii. Jimi deklarovaná pozice na levo-pravé škále pak nutně musí mít daleko méně stabilní charakter, nežli je pozice lidí, kteří za pojmy vidí hodnotové charakteristiky trvalejšího rázu. Nikoli nepodstatné důsledky může mít toto zjištění pro analýzu vývoje levo-pravé orientace ve společnosti: Jakým způsobem se do vývoje promítá změna v sebeprezentaci politických stran a jejich zobrazování médii, od něž se odvozuje orientace podstatné části obyvatel? Pokud by to bylo měrou podstatnou, pak možná nejsou posuny v počtu „levičáků“ a „pravičáků“ v průběhu měsíců a let sledování zapříčiněny změnou smýšlení lidí, nýbrž jen změnou politiky či obrazu politických stran.

Dalším zajímavým dílčím výsledkem je třetinový podíl lidí, kteří si pod pojmy nepředstavili vůbec nic (jsou zde zahrnuty i případy, kdy z nějakého důvodu odpovědět odmítli). Jak se dá očekávat, neschopnost něco si představit (či neochota odpovědět) nebrání většině respondentů v zaujetí pozice na definované stupnici: jen jedna pětina z nich se nedokázala zařadit, ostatní tak činí bez problémů.

I druhá z hlavních hypotéz zůstává po analýze výsledků nevyvrácena: oba pojmy jsou často vnímány z různých hledisek. Opět stačí porovnat hodnoty z tabulky 1. abychom například zjistili, že ze zorného úhlu politické strany je častěji vnímána levice, z hlediska svobod naopak pravice, sociální otázky jsou spojovány častěji opět s levicí atd. Výsledky založené na kompletním kódovém klíči pak přinášejí ještě přesnější obrázek. Například ekonomická dimenze, která se v souhrnném vyjádření pojí s oběma póly stupnice v podobné míře, se diferencuje zejména na tržní hospodářství (spojováno častěji s pravíci) a problematiku práce a zaměstnanosti (spojováno častěji s levicí).

Kromě tohoto celkového pohledu na výsledky je zajímavá také korespondence dimenzí spojovaných s pojmy levice a pravice u jednotlivých respondentů. I zde vyplouvá na povrch jejich nejednoznačnost, neboť tu samou dimenzi u obou pólů škály používá v případě své první odpovědi ani ne polovina

respondentů (45 %).⁷⁴ To znamená, že kromě toho, že pro většinu lidí neexistuje samostatné levo-pravá kontinuum, přibližně polovina dokonce vnímá pojmy levice a pravice každý z jiného hlediska, přiřazuje mu konotace z různých referenčních rámců.

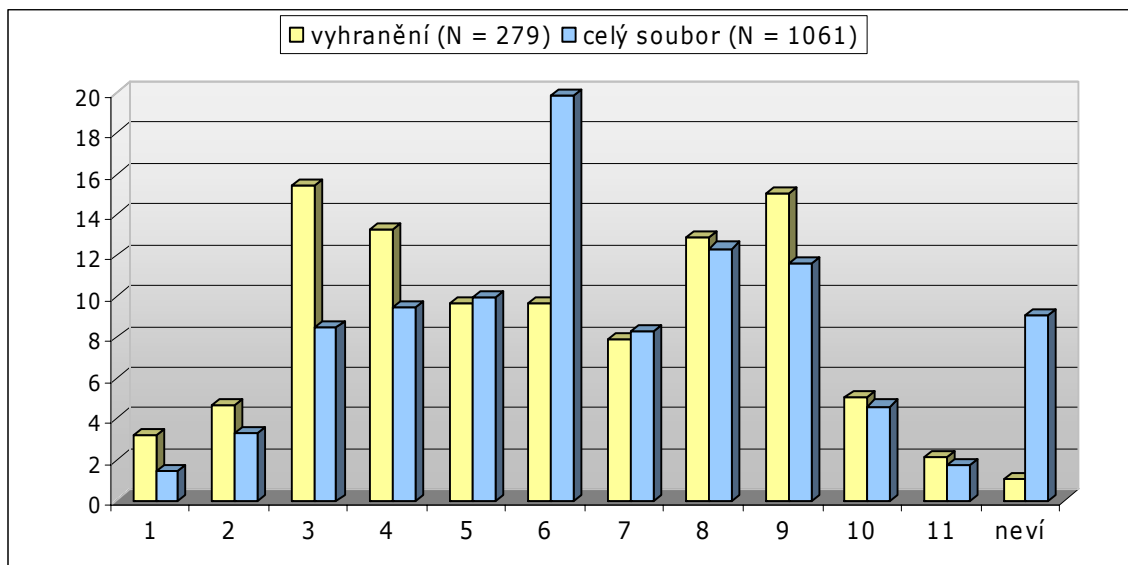
Pochopitelně se nabízí otázka, jakým způsobem se tedy vlastně respondenti na levo-pravou škálu předloženou výzkumníkem zařazují, když na jejích koncích často leží zcela různé dimenze. Tento problém pomůže trochu osvětlit analýza hodnocení, vyjadřovaných (většinou asi neúmyslně) v rámci odpovědí na otevřené otázky.⁷⁵ Výsledky lze lapidárně shrnout konstatováním, že pokud člověk vnímá pojem levice kladně, velice pravděpodobně vnímá pojem pravice záporně a naopak (tak činí 45 % z těch, kteří hodnocení uvedli), nebo alespoň jeden z pólů kladně či záporně a druhý neutrálně (dalších 44 %). To velice pravděpodobně znamená, že proces sebezařazení na levo-pravou stupnici probíhá často pomocí ukotvení jednoho pólu škály nějakým (zřejmě nejsnáze dostupným) hodnotícím stanoviskem a nalezením relevantního stanoviska s opačnou (odlišnou) valencí. Tímto ukotvením člověk překoná problémy, které vyplývají z toho, že oba pojmy hodnotí jakoby na jiné stupnici a poté už se pouze situuje mezi póly s rozdílnými znaménky (navíc zřejmě subjektivně váženými), bez ohledu na jejich konkrétní obsah.

Jakýsi dovětek k tomuto závěru pak ještě vyslovuje analýza distribuce sebezařazení těchto „vyhraněných“ na levo-pravou škálu. Jak se dá očekávat, rozložení jejich odpovědí se posouvá směrem od středu k okrajům, což znamená, že v porovnání s průměrnými hodnotami zastávají vyhraněnější stanoviska; a to častěji levicová. Jinými slovy: politicky vyhranění respondenti mají větší tendenci vnímat pojmy levice a pravice jako hodnotově (nikoli nutně věcně) rozdílné.

⁷⁴ Zahrneme-li do analýzy všechny tři odpovědi, podíl „konzistentních“ se zvýší na 61 %.

⁷⁵ Do analýzy byli zahrnuti pouze ti, kteří vyjádřili kladné či záporné hodnocení v první možnosti odpovědi (47 % z těch, kteří si vůbec něco představili, tj. 349 případů).

Graf 6.2. Rozložení odpovědí na sebezařazovací škále levice (1) – střed (6) – pravice (11) v podsouborů vyhraněných respondentů a u celého souboru

Zdroj: výzkum *Naše společnost*, leden 2004, CVVM SOÚ AV ČR.

Ačkoli si různí lidé pod pojmy levice a pravice představují různé věci a ačkoli si i tentýž člověk často spojuje s každým z pojmů něco jiného, dá se očekávat, že některé z dimenzí k sobě mají blíže než jiné, že tvoří v myslích respondentů určitý kognitivní celek. Korelace dummy proměnných ukazují právě takovéto dvojice či shluky.

Mezi nejsilněji korelované (nad 0,2) patří sice zároveň ty nejméně překvapivé kombinace, např. shluk politických stran, pojmů jako socialismus, kapitalismus, demokracie a komunismus, dále skupina svobod, oblast sociální problematiky, dvojice spravedlnost – rovnost apod., nicméně i na nižších úrovních korelací (statisticky významných, nad 0,1) se objevuje mnoho zajímavých kombinací. Jen pro ilustraci: např. představa režimu před rokem 1989 se vyskytuje zároveň s představou nějaké konkrétní osoby (V. Klaus), události („Sametová revoluce“), demokracií, svobodou a možnostmi cestování a studia, obecně ekonomická dimenze se kromě konkrétních ekonomických otázek pojí také s představou svobody, řádu, či aktivity a odpovědnosti člověka.

Tabulka 6.4. udává velikosti korelací mezi kategoriemi redukovaného kódového klíče. Dobře slouží k představě variability vzájemných kombinací dimenzí v myslích respondentů, nicméně mnoho zajímavých jednotlivých spojení v ní zachyceno není právě kvůli nutné redukci kategorií.

Tabulka 6.4. Velikosti korelací mezi jednotlivými kategoriemi redukovaného kódového klíče (korelace nad 0,8 jsou statisticky významné na hladině nejméně 0,05)

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Politická strana	1	-0,14	-0,13	0,18	0,03	-0,06	-0,08	-0,11	-0,1	-0,04
2	Sociální politika, cítění	-0,14	1	0,36	0,03	0,06	0,08	0,06	0,28	0,06	0,08
3	Ekonomika	-0,13	0,36	1	-0,03	0,12	0,24	0,27	0,25	0,2	0,12
4	Konkrétní osoba, skupina lidí	0,18	0,03	-0,03	1	0,04	-0,06	-0,04	-0,01	-0,08	-0,01
5	Politický režim, zřízení	0,03	0,06	0,12	0,04	1	0,19	0,17	0,05	-0,01	0,13
6	Svoboda, svobody	-0,06	0,08	0,24	-0,06	0,19	1	0,24	0,12	0,18	0,12
7	Další atributy polit. systému	-0,08	0,06	0,27	-0,04	0,17	0,24	1	0,13	0,13	0,05
8	Lidské vlast. a jevy ve spol.	-0,11	0,28	0,25	-0,01	0,05	0,12	0,13	1	0,09	0,07
9	Stát vs. Jedinec	-0,10	0,06	0,20	-0,08	-0,01	0,18	0,13	0,09	1	0,07
10	Jiné specifikace	-0,04	0,08	0,12	-0,01	0,13	0,12	0,05	0,07	0,07	1

Zdroj: výzkum *Naše společnost*, leden 2004, CVVM SOÚ AV ČR.

Validita konceptu levo-pravé politické orientace

Relativizující funkci ke všem předchozím analýzám plní klasický fakt, že naprostá většina lidí se na jednoduché škále levice – pravice dokáže zařadit (91%). Kombinace s poznatkem, že takto získaná subjektivní zařazení očekávaným způsobem korespondují s dalšími sledovanými znaky (jako je například politická orientace, názory na sociální a ekonomické nerovnosti, systémy přerozdělování, sociální stát, tržní ekonomika atp.), může vést k závěru, že „levo-pravá osa je srozumitelným organizátorem představ o vlastní politické orientaci i orientaci ostatních politických aktérů.“ [Matějů a Vlachová 2000: 261]. Tato kritéria však pod dojmem výsledků kognitivní analýzy nestačí k automatickému uznání adekvátnosti výzkumného nástroje. Skutečnost, že lidé

odpovídají na otázky v sociologickém výzkumu, ještě neznámá, že jim také rozumějí⁷⁶, a už vůbec ne, že jim rozumějí stejně [2000: 261].

Na nedokonalosti subjektivního zařazování přitom upozorňují právě i Matějů a Vlachová, nepřímo je dokládají také jejich další výsledky. Jak konstatují [2000: 262-263], „přestože je rozložení občanů na levo-pravé dimenzi politického spektra stabilní, vývoj volebních preferencí a politických postojů naznačuje, že za stabilitou deklarované politické orientace se zřejmě skrývá zřetelná proměna jejího obsahu“. Změna obsahu proměnné za současné stability výsledků jejího sledování přitom může být v jiném kontextu signálem, že daný indikátor neměří jednoznačně definovaný a operacionalizovaný jev, a že úroveň jeho validity a reliability tedy není příliš vysoká.

Uvedené kognitivní analýzy skutečně ukazují, že koncept levo-pravé politické orientace má k jednoznačnosti velmi daleko. Jak je tedy možné, že i značně nevalidní otázka (z hlediska validity obsahové) poskytuje celkem validní výsledky (z hlediska validity konstruktové)?

Důvod fungování takového znaku je nasnadě. I přes nejasnosti a ohromnou variabilitu obsahů, které jim lidé přisuzují, jsou tyto obsahy přece jenom navzájem hustě propojené, a vytvářejí tak souhrnem určitý kognitivní rámec. I když se dotázané osoby vyslovují k různým (i vzájemně vzdáleným) objektům, naděje, že jejich odpovědi budou vzhledem k rámci konzistentní, je poměrně vysoká. V empirické rovině tomu nasvědčují jak mnohokrát ověřené asociační vztahy sebezařazovací otázky s dalšími indikátory, tak konečně i korelace dichotomických proměnných, jejichž dvojice a shluky ukazují, že některé z dimenzí k sobě mají blíže než jiné, že v myslích respondentů tvoří určitý kognitivní celek.

Takový typ dotazu, který poskytuje použitelné výsledky, ačkoli nesplňuje obecně vyžadované kvalitativní nároky, si dovoluji nazvat robustní otázkou, čímž úmyslně vytvářím paralelu stejnojmenným technikám statistické analýzy. V případě robustní otázky víme, že zamýšlený jev není zdaleka měřen precizně (ostatně jeho přesná podoba často ani není známa), přesto jsou výsledky zajímavé, smysluplné, užitečné..., zkrátka: funguje to... V žádném případě tím

⁷⁶ Třetinový podíl lidí, kteří si pod pojmy levice a pravice nic konkrétního představit nedokáží (nebo nechtějí), jistě není zanedbatelný. Naprosté většině z nich však tato skutečnost nebrání v zaujetí pozice na stupnici: zařadit se nedokázala jen jedna pětina z nich, 80% ostatních tak činí bez problémů.

není řečeno, že robustní otázky by se měly stát standardem či nekriticky přijímanou nutností. Poukazují pouze na fakt, že v některých situacích zkrátka nelze vytvořit otázku, která by v maximální míře splňovala kvalitativní nároky (anebo není vhodné takovou zařadit např. z důvodu nutnosti zopakování původní neideální verze). V takovém případě však v nejvyšší možné míře platí, že použití méně kvalitní otázky musí být vědomé a úmyslné, nikoli nevědomé a náhodné [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 258].

Jedním z důležitých cílů interpretace sociologických výzkumů musí být srozumitelný (což často nutně znamená zjednodušený) popis sociální reality. A koncept levo-pravé politické orientace má svůj oprávněný smysl právě v teoretické rovině; je-li používán jako výkladové schéma, prostředek zobecnění a zjednodušeného popisu sociální reality. Snahy přenést jej na úroveň empirie však narážejí na množství problémů.

Závěry a doporučení, která mohou z předložených výsledků vzejít, jsou nasnadě. Vzhledem k tomu, že možnosti operacionalizace konceptu levo-pravé politické orientace jsou značně omezeny, a on sám tak pozbývá základních nároků na validitu, je v případě sebezařazovací škály přínosnější robustní otázku opustit a nahradit ji vhodnějšími proměnnými. Jelikož jde v těchto situacích většinou o získání určitého třídicího znaku, lze použít konkrétnější otázku, která bude úzce souviset se sledovaným tématem (např. postoj k přerozdělování v případě ekonomických témat, dimenzi sociálních jistot v případě témat sociálních nebo dvojici rovnost – spravedlnost v případě témat politických, hodnotových apod.). Pro potřeby meritorní pak je možné sledovat více dimenzí současně, ovšem s vědomím možné nekonzistence postojů v jejich rámci (mimo jiné i v souvislosti se směrem položených otázek), jakožto i různé relevance a váhy jednotlivých dimenzí z hlediska konstrukce indexu pro jednotlivé respondenty.

Aplikace techniky okamžité validizace měla na koncept levo-pravé politické orientace z metodologického hlediska spíše destruktivní dopad, neboť poukázala na diskutabilnost jeho validity. Pokud ji však budeme chápat zároveň jako techniku využitelnou v dalších rovinách, které především obohacují naše poznání, jsou její výsledky velice konstruktivní. Na meritorní úrovni kupříkladu ukázala, jaký konkrétní obsah je vlastně běžnými lidmi za těmito obecnými pojmy vnímán, jaký je v současnosti jejich obsah. Výsledky její aplikace současně umožnily detailnější analýzu souvisejících otázek a prohloubily interpretační možnosti standardní proměnné. Kromě toho technika dovolila nahlédnout poměrně hluboko do myšlení respondentů výzkumů. Ukázala něco ze způsobů, jakými organizují a

vyjadřují své postoje k některým otázkám, jak se orientují v prostředí komplikovaných významových dimenzí a jak se tyto jejich odlišnosti projevují ve výsledcích dalších otázek. Použití metody okamžité validizace na koncept levo-pravé politické orientace proto přispělo ke všem výše definovaným rovinám a poskytlo velké množství informací k dalšímu nakládání s problematikou jeho empirického sledování v sociologickém výzkumu.

6.6. VALIDIZACE METODY OKAMŽITÉ VALIDIZACE

Bez ohledu na uvedené výsledky analýz aplikace okamžité validizace, metoda sama si žádá budoucí ověření, konfrontace s dalšími tématy i porovnání jejích výsledků s jinými technikami. Základní metodologickou výzvou je přitom pro každou metodu validita jí samotné, tzn., zda je jí měřeno skutečně to, co je zamýšleno měřit. Otázkou v případě okamžité validizace je, zda respondenti ve svých odpovědích vyjadřují skutečně to, co si představovali během zodpovídání předchozího dotazu. Nelze totiž odsunout tázání po tom, zda jsou takové reflexe vůbec schopni a zda k formulaci odpovědí nečerpají spíše z hlubších paměťových zdrojů a obecnějších interpretací. To ovšem není klíčový moment pouze této techniky; přesně s tímž problémem se potýkají přinejmenším všechny přístupy používající debriefing, tedy takové, které po respondentech nebo pokusných osobách vyžadují zpětnou reflexi vlastních kognitivních procesů.

Skutečnost, zda metoda funguje tak, jak si představujeme, lze ověřit nejrůznějšími způsoby. Jedním z nich je experimentální design jejího použití, kdy záměrně manipulujeme s některými vstupními podmínkami a sledujeme výsledky její aplikace. Takový experiment byl opět proveden v rámci výzkumného projektu kontinuálního sledování mínění české veřejnosti *Naše společnost*, které pravidelně provádí Centrum pro výzkum veřejného mínění AV ČR.⁷⁷ Šetření bylo koncipováno jako tři nezávislé kvótní výběry o rozsahu cca 350 respondentů, v nichž bylo využito dvou odlišných designů aplikace metody okamžité validizace a kontrolního nástroje pro mapování hlubších paměťových struktur.

Zkoumaným problémem byla právě otázka, jaké paměťové struktury respondenti používají, když na otázky okamžité validizace odpovídají. Funguje-li metoda podle předpokladů, měli by využívat obsahy krátkodobé paměti, které se aktuálně vytvořily v průběhu zodpovídání předchozího cílového dotazu. Pokud tomu tak není, a oni ve skutečnosti z jakýchkoli důvodů čerpají z obsahu paměti dlouhodobé, nezkoumá technika okamžité validizace aktuální mentální reprezentace pojmů (které mohou být ovlivněny mnoha efekty kontextu), nýbrž jejich dlouhodobé pojetí (které na ovlivnění situací rozhovoru tak citlivé nejsou)⁷⁸.

⁷⁷ *Naše společnost*, prosinec 2007.

⁷⁸ To by nutně nemuselo znamenat, že respondenti na cílovou otázku neodpovídají pod dojmem aktuální reprezentace pojmu v krátkodobé paměti, a že tedy efekty kontextu

6.6.1. Design experimentu

Konkrétní výzkumná otázka byla v tomto případě položena jednoduše: budou se výsledky aplikace metody na pojmy levice a pravice lišit v případě nastavení odlišných kontextů (což by nasvědčovalo citlivosti metody k obsahům krátkodobé paměti), nebo se v těchto případech lišit nebudou (což by svědčilo o její necitlivosti ke krátkodobé paměti a cílení do oblasti paměti dlouhodobé)?

Pochopitelně zde stojí v pozadí několik předpokladů: předpokládám, že efekty kontextu skutečně vliv na vytvářené interpretace pojmů u respondentů mají, a dále, že konkrétní mnou zvolené scénáře odlišné kontexty skutečně navozují (a vedou tedy k odlišným interpretacím). První předpoklad můžeme považovat za opodstatněný s odvoláním na bohatou teoretickou i empirickou literaturu kognitivních přístupů. Druhý se opírá o výsledky dřívějších analýz chápání pojmů levice a pravice [Vinopal 2003; 2006], jeho oprávněnost je však nutně závislá především na zkušenostech a nadání autora.

V rámci experimentu byly využity dvě aplikace techniky okamžité validizace na pojmy levice a pravice a jeden kontrolní design, který mapoval podobu těchto konceptů v dlouhodobé paměti, nezávisle na momentálním kontextu. Jako uměle navozené kontexty byly využity dimenze vztahu individua a státu:

X1 „Když obecně zvážíte současnou situaci v České republice, myslíte si spíše, že se o sebe lidé starají sami, nebo že se o ně stará stát?

Rozhodně se o sebe lidé starají sami,

spíše se o sebe lidé starají sami,

spíše se o lidi stará stát,

rozhodně se o lidi stará stát?“

NEVÍ

nefungují. Znamenalo by to pouze, že technika okamžité validizace obsahu krátkodobé paměti není s to zachytit.

a dimenze ekonomická:

X1 „Myslíte si, že cizinci, kteří zde pracují, spíše zlepšují nebo zhoršují ekonomickou situaci v České republice?“

Rozhodně zlepšují,

spíše zlepšují,

spíše zhoršují,

rozhodně zhoršují,

nebo podle Vás na ekonomickou situaci žádný vliv nemají?“

NEVÍ

Všem designům předcházela blok běžného průzkumu veřejného mínění s tematikou vztahu k příslušníkům jiných národností na území České republiky. Kromě samotných dimenzí byla cílem také odlišná síla jejich působení. Proto je dimenze vztahu individua a státu formulována zcela explicitně tak, jak se ve vztahu k levici a pravici vyjadřují sami lidé, zatímco ekonomický kontext je nastaven implicitně, jakoby součást předchozího bloku o cizincích. Cílem bylo posoudit, zda metoda okamžitá validizace dokáže tyto nuance zachytit, potažmo také, zda různá síla nastavení kontextů vede k různě silnému ovlivnění interpretací. (Obě dimenze se ukázaly jako významné interpretační roviny pojmů levice a pravice v předchozích analýzách).

Cílovým dotazem byla klasická škála sebezařazení na dimenzi levice-pravice:

X2 „V politice lidé někdy hovoří o pravici a levici. Kam byste se sám zařadil na této stupnici?“

LEVICE

PRAVICE

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Po ní následovaly otázky okamžité validizace po interpretacích obou klíčových pojmů, na které bylo možno uvést až tři možné odpovědi:

X3 „Když jste odpovídal na předchozí otázku, co jste si představil pod pojmem „levice“?”

X4 „A co jste si při odpovídání představil pod pojmem „pravice“?”

Kontrolní design měl odlišný cíl, a tedy i logiku dotazů. Je nepochybné, že záměr sledovat obsahy dlouhodobé paměti bez ovlivnění kontextem je téměř nemožné. Aby je totiž člověk vůbec mohl použít, musí je nejprve převést do paměti krátkodobé, což je nutně selektivní proces, vždy ovlivněný aktuálními vybavovacími klíči. Proto bylo cílem kontext upravit alespoň do takové podoby, aby respondent skutečně pátral v paměťových databázích co nejhlouběji a co nejšířeji. Tomu měly napomoci kontextové otázky na jeho čtenářské zvyklosti, formulované tak, aby při nich musel hlubší obsahy paměti prohledávat. Předpokládal jsem, že se přitom respondent „vytrénuje“ v prohledávání právě těchto struktur a automaticky, jako důsledek primingu, je využije i v následujících otázkách. Čtenářské téma navíc mělo navodit atmosféru fundovanosti, hloubky, stálosti atp., což opět mělo napomoci k upnutí se na stabilnější struktury a oslabení vlivu prvních kontextově vázaných indicií.

X1 „Dokázal byste si vzpomenout, v kolika letech jste tak asi poprvé přečetl nějakou knihu?“

X2 „A přečetl jste jakou knihu v letošním roce?”

Ano,

Ne.“

„V běžném životě se často používají pojmy levice a pravice. Nás by v tuto chvíli zajímalo, co pro lidi vlastně obecně znamenají.

X3 „Když se na tím zamyslíte, co si vy osobně představuje pod pojmem „levice“?”

X4 „A když se zamyslíte, co si vy osobně představuje pod pojmem „pravice“?”

6.6.2. Výsledky experimentu

Výsledky experimentu ukazují, že metoda okamžité validizace v podobě, jaké byla testována, je schopná mapovat obsahy krátkodobé paměti, a že je tedy validním nástrojem pro sledování vlivu kontextu na interpretaci klíčových pojmů a otázek přímo v průběhu standardizovaného rozhovoru.

S ohledem na úroveň měření (nominální proměnné) a formát nástroje (otevřené otázky s více možnostmi odpovědí, které také znamenají velké množství neodpovídajících na 2. a 3. možnosti) není příliš mnoho výsledků možné jednoznačně doložit jejich statistickou evidencí, alespoň ne na zvykové hranici 0,05.⁷⁹ Přesto se i takové výsledky objevují.⁸⁰

V analýze první odpovědi na otevřené otázky, u níž je předpoklad ovlivnění kontextem nejsilnější, se statisticky významné rozdíly mezi verzemi objevují, a to v sociální dimenzi, která je ve vztahu stát-individuum obsažena.

(Tabulky zobrazují tři separátní soubory podle druhu nastoleného kontextu – ve sloupcích. Pro každý podsoubor uvádějí podíl respondentů, kteří při interpretaci klíčového pojmu – levice nebo pravice – použili danou dimenzi – v řádcích. Kupříkladu lze vyčíst, že 22,7 % respondentů odpovídajících v nastaveném kontextu „individuum – stát“ si pod pojmem levice představilo něco ze sociální oblasti, z respondentů odpovídajících v kontextu „ekonomika“ si tuto dimenzi představilo pouze 19,4 %.)

⁷⁹ Což ovšem nemusí být v těchto otázkách zcela direktivní kritérium, jednak s ohledem na existenci silných hypotéz, jednak v souvislosti s významem nebezpečí chyby I. a II. druhu. [Tourangeau 2004: 222].

⁸⁰ Uvádím pouze výsledky, v nichž došlo k zaznamenáníhodným změnám. Kompletní tabulky dimenzí mohu na vyžádání poskytnout.

Tabulka 6.5. Podíly respondentů, jejichž první odpověď na otázku, co si při odpovídání na sebezařazovací levo-pravou otázku představovali pod pojmem levice spadá do uvedených kategorií

Levice, 1. odpověď	Verze 1 Individuum-stát (silný kontext)	Verze 2 Ekonomika (slabý kontext)	Verze 3 Dlouhodobá paměť
Sociální politika, cítění	22,7	19,4	13,9
Svoboda	0,8	0,0	1,0
Ekonomika	3,5	3,4	1,8
N	370	350	382

Zdroj: Výzkum Naše společnost, prosinec 2006, CVVM SOÚ AV ČR.

Další viditelné rozdíly lze zaznamenat i v následujících pořadích odpovědí, kde se v souvislosti s verzí nastavující kontext do roviny vztahu individua a státu začínají projevovat dimenze svobody a u verze nastavující ekonomický kontext dimenze ekonomická.

Tabulka 6.6. Podíly respondentů, jejichž druhá odpověď na otázku, co si při odpovídání na sebezařazovací levo-pravou otázku představovali pod pojmem levice spadá do uvedených kategorií

Levice, 2. odpověď	Verze 1 Individuum-stát (silný kontext)	Verze 2 Ekonomika (slabý kontext)	Verze 3 Dlouhodobá paměť
Sociální politika, cítění	17,2	19,4	19,9
Svoboda	8,3	2,2	2,6
Ekonomika	14,2	15,8	12,2
N	169	139	156

Zdroj: Výzkum Naše společnost, prosinec 2006, CVVM SOÚ AV ČR.

Tabulka 6.7. Podíly respondentů, jejichž třetí odpověď na otázku, co si při odpovídání na sebezařazovací levo-pravou otázku představovali pod pojmem *levice* spadá do uvedených kategorií

Levice, 3. odpověď	Verze 1	Verze 2	Verze 3
	Individuum-stát (silný kontext)	Ekonomika (slabý kontext)	Dlouhodobá paměť
Sociální politika, cítění	23,4	20,9	23,8
Svoboda	11,7	3,0	2,5
Ekonomika	12,8	19,4	17,5
N	94	67	80

Zdroj: Výzkum Naše společnost, prosinec 2006, CVVM SOÚ AV ČR.

Podobně strukturované výsledky přináší také analýza otevřené otázky na interpretaci pojmu *pravice*. Věcné kategorie, které se zde objevují, samozřejmě odpovídají přirozeně odlišným konotacím pojmů *levice* a *pravice*, jak bylo uvedeno v souvislosti s jejich meritorní analýzou. Vzorec vlivu kontextu se zde však v souladu s hypotézami projevuje taktéž podobně.

Patrná je například rozdílná četnost dimenze *svobody* u obou verzí v případě první odpovědi. Další diference v interpretacích v různých kontextech se pak objevují u následujících pořadí odpovědí.

Tabulka 6.8. Podíly respondentů, jejichž druhá odpověď na otázku, co si při odpovídání na sebezařazovací levo-pravou otázku představovali pod pojmem *pravice* spadá do uvedených kategorií

Pravice, 1. odpověď	Verze 1	Verze 2	Verze 3
	Individuum-stát (silný kontext)	Ekonomika (slabý kontext)	Dlouhodobá paměť
Sociální politika, cítění	6,5	6,6	3,7
Svoboda	10,5	5,5	6,3
Ekonomika	7,3	8,9	8,6
N	370	347	382

Zdroj: Výzkum Naše společnost, prosinec 2006, CVVM SOÚ AV ČR.

Tabulka 6.9. Podíly respondentů, jejichž druhá odpověď na otázku, co si při odpovídání na sebezařazovací levo-pravou otázku představovali pod pojmem pravice spadá do uvedených kategorií

Pravice, 2. odpověď	Verze 1 Individuum-stát (silný kontext)	Verze 2 Ekonomika (slabý kontext)	Verze 3 Dlouhodobá paměť
Sociální politika, cítění	8,4	8,5	10,6
Svoboda	20,5	19,1	20,6
Ekonomika	13,3	18,4	13,8
N	166	141	160

Zdroj: Výzkum Naše společnost, prosinec 2006, CVVM SOÚ AV ČR.

Tabulka 6.10. Podíly respondentů, jejichž třetí odpověď na otázku, co si při odpovídání na sebezařazovací levo-pravou otázku představovali pod pojmem pravice spadá do uvedených kategorií

Pravice, 3. odpověď	Verze 1 Individuum-stát (silný kontext)	Verze 2 Ekonomika (slabý kontext)	Verze 3 Dlouhodobá paměť
Sociální politika, cítění	11,7	15,5	19,0
Svoboda	18,4	8,5	13,9
Ekonomika	16,5	23,9	15,2
N	103	71	79

Zdroj: Výzkum Naše společnost, prosinec 2006, CVVM SOÚ AV ČR.

Některé procentuální rozdíly mezi hodnotami ukazují, že odlišné scénáře skutečně vyvolávají různé interpretace pojmů a že metoda okamžité validizace je s to je do určité míry zachytit.

Kupříkladu je zřejmé, že kontext vztahu individua státu vyvolává podstatně silnější asociace se sociální dimenzí, a to hned v prvním plánu, stejně jako v dalších plánech také s dimenzí svobody. Je-li teoreticky oprávněné tyto dimenze pod hlavičku vztahu státu a individua zahrnout, pak metoda prokázala, že je schopna takto nastavený kontext mentálních reprezentací identifikovat.

Podobně je tomu v případě ekonomického kontextu, který vyvolává silnější asociace právě s ekonomickou dimenzí. Ty se ve uvedených výsledcích projevují až v následujících pořadích, což může být způsobeno několika příčinami. Jedním z možných vysvětlení je přirozená celková „druhořadost“ této dimenze při chápání pojmů levice a pravice, jiným je také zvolená nižší síla nastavení kontextu. Je možné, že pokud by byl ekonomický kontext nastaven podobně explicitně jako kontext vztahu individua a státu, rozdíly by se zde projeví už v prvním plánu.

Současně je zřejmé, že zvýšená míra asociace interpretací s nastavenými kontexty se odlišuje od kontrolního designu prohledávání hlubších paměťových struktur. I přes veškerou snahu při přípravě experimentu nelze v tuto chvíli s jistotou říci, že kontrolní design mapoval skutečně obsahy dlouhodobé paměti, a že tedy zjištěné rozdíly padají skutečně na vrub rozdílům mezi kontextově vázanou krátkodobou pamětí a na aktuálním kontextu méně závislou pamětí dlouhodobou. Je možné, že kontrolní design pouze nastavil jiný aktuální kontext a cestu k hlubším a širším obsahům paměti se mu otevřít nepodařilo. Tato skutečnost ovšem již nemá vliv na základní poznatky, že metoda okamžité validizace je schopná vliv odlišných kontextů postihnout. Je zřejmé, že dospěje-li v různých kontextech k různým výsledkům, zaměřuje se skutečně na oblast krátkodobé paměti. Pokud by ve skutečnosti mapovala obsahy paměti dlouhodobé, nebyla by na vliv kontextů citlivá. Za jisté validizační kritérium výsledků kontrolního designu lze přitom považovat výsledky předchozího experimentu, které se s ním v celkové struktuře věcných odpovědí dobře shodují. Kontext nastavený v onom případě byl obecně politický, což jednak znamenalo, že žádná z dimenzí se nestala tak dominantní jako například oblast sociálního v silném kontextu stát-jedinec, a jednak přineslo větší podíl lidí, kteří si údajně pod pojmy levice a pravice nepředstavili nic, nebo nevěděli, co si představili (možná právě proto, že nedostali přímou nápovědu v podobě cíleného kontextu a že nebylo příliš apelováno na sdělení odpovědi).

Další evidence rozdílných interpretací v různých kontextech poskytuje podrobnější zkoumání původních položek kódového klíče, ať už prostřednictvím analýzy dummy proměnných, sledujících, zda byl daný typ odpovědi uveden mezi třemi možnými, nebo prostřednictvím jednoduchých četností odpovědí na jednotlivé tři možnosti. Například se zde ukazuje, že v případě kontextu stát-jedinec byla levice ve chvíli zodpovídání levo-pravé škály častěji reprezentována představami z dimenzí svobody, solidarity, práce a zaměstnanosti, socialistického politického zřízení nebo také konkrétní politickými stranami KSČM a ČSSD,

v případě ekonomického kontextu zase mírně častěji představami role státu v ekonomice nebo politického režimu před r. 1989.

Metodologicky cenným zjištěním je také nižší úroveň rozdílů mezi verzemi v případě pojmu pravice. Zde lze zaznamenat už jen slabší důraz na ekonomické aspekty v případě ekonomického kontextu a na aspekty svobody v případě kontextu vztahu státu a jedince, odlišností je však celkově méně a jsou slabší, než tomu bylo u pojmu levice. Tento fakt není příliš překvapivý s ohledem na teorie i praktické zkušenosti, z nichž samotná metoda okamžité validizace čerpá. Kontext nastavený cílovou otázkou není v myslích respondentů příliš trvalý a často jej může vyrušit jediná vymezená otázka [Sudman, Schwarz a Bradburn 1996: 120-122]. V případě aktuálního experimentu následovala otázka na význam pojmu pravice až poté, co respondent uvedl (v některých případech až tři) možnosti k pojmu levice. Je velmi pravděpodobné, že v průběhu přemýšlení o této otázce se vliv původního kontextu do značné míry snížil a navíc že respondenti se díky němu dostali na hlubší úroveň paměti, jejichž obsahy nyní překryly původní obsah paměti krátkodobé.

Pochopitelně nelze tvrdit, že výsledky experimentu pro ověření metody okamžité validizace jsou v tomto případě nějak oslnivé, že by byly objeveny nějaké zásadní informace o tom, jak dalece kontext dotazu ovlivňuje způsob chápání klíčových pojmů. Celkově vzato se interpretace pojmů levice a pravice mezi použitými verzemi nějak drasticky neměnily, což může být způsobeno univerzální povahou termínů samotných nebo zkrátka nedostatečnou silou zvolených kontextů. O to ovšem v tomto experimentu ani nešlo; síla metody na poli odhalování interpretační variability klíčových pojmů byla empirickými příklady demonstrována v části předchozí. Na tomto místě je zásadním závěr, že ona dříve uvedená meritorní zjištění můžeme pokládat za validní, neboť metoda prokázala schopnost vliv kontextu zachytit.

6.7. SHRNUTÍ METODY OKAMŽITÉ VALIDIZACE

Metoda okamžité validizace je jednoduchý nástroj pro ověřování významu klíčových pojmů v otázkách výzkumných šetření. Vychází z metodologického proudu kognitivních přístupů a v souladu s nimi se vyslovuje zejména k otázkám chyb měření vznikajícím v průběhu standardizovaného dotazování. Speciálně se zaměřuje na ten druh chyb, které mají kořeny ve výzkumném nástroji (dotazníku) a projevují se ve fázi interpretace otázky respondentem. Opírá se o poznání, že odpověď na tutéž otázku se může lišit v závislosti na mnoha vlivech, které působí během kognitivních procesů jejího zodpovídání a že právě interpretace otázky nebo klíčového pojmu zde sehrává podstatnou roli.

Okamžitá validizace je inspirována některými dalšími metodami z bohaté tradice snah o analýzu kvality výzkumného nástroje (zejména technikami debriefingu respondentů) a také příbuznými pretestovými technikami kognitivních přístupů (zejména variantou kognitivního rozhovoru, který využívá bezprostředního zpětného dotazování na některé aspekty procesu zodpovídání dotazu). Tím, že význam cílového dotazu ověřuje kognitivními technikami přímo v průběhu hlavního výzkumného rozhovoru, do jisté míry kombinuje oba zmíněné přístupy. Klíčovým principem je validizace pojmu ihned po zodpovězení cílové otázky, tzn. odhalení interpretace v pracovní/krátkodobé paměti.

Metoda okamžité validizace může být využita ve čtyřech rovinách. Na metodologické úrovni produkuje údaje o validitě otázky, které lze použít ke zhodnocení kvality dat aktuálního výzkumu i dlouhodobému zlepšování výzkumných nástrojů. Interpretační rovina se týká nalezení relevantních informací o kognitivním pozadí používaných pojmů, což může obohatit možnosti analýzy cílové otázky, např. jako zdroj diferenciačního kritéria. V meritorní rovině může tato technika prohloubit běžný sociální průzkum o hlubší poznání rámců, schémat nebo scénářů, které lidé používají v případech vybraných pojmů.

Okamžitá validizace je technicky nenáročná metoda, která může zajímavým způsobem zvýšit metodologickou a informační hodnotu běžných průzkumů veřejného mínění i hlubších sociálních výzkumů. Vysoce ceněna může být možnost její aplikace v rámci hlavního dotazníkového průzkumu (čítajícího obvykle velké množství případů a splňující nároky na reprezentativitu), což činí

z jejích výsledků statisticky poměrně silné údaje, i možnosti dále její metodologickou hodnotu zvyšovat zavedením experimentálních designů sběru dat. Sama je prozatím ve stadiu testování a hledání optimálního designu, základní poznatky o jejích vlastnostech, fungování a možnostech využití však již získány byly, a může proto inspirovat další zkoumání.

7. ZÁVĚR

7.1. ÚSPĚCHY A NEÚSPĚCHY KOGNITIVNÍCH PŘÍSTUPŮ

Ať už jsou koncepce a metody používané na současné úrovni poznání v oboru kognitivních přístupů jakkoli přesvědčivé i diskutabilní zároveň, nejdůležitější věcí pravděpodobně zůstane, že jejich prosazení samo o sobě vneslo do kvantitativní metodologie sociálního výzkumu zásadní změny. Otevřelo pozornosti vědců a výzkumníků širokou oblast situace získávání primární empirické informace, obrátilo jejich zájem na kontext této situace i celou paletu jejích psychologických aspektů, podpořilo výzkumné úsilí v těchto oblastech.

Kognitivní přístupy jsou v současné době již poměrně silným proudem metodologie sociálního výzkumu a stávají se běžnou součástí úvah o výzkumném procesu kvantitativního dotazníkového šetření. Přestaly být nestrukturovaným hnutím několika nadšenců, staly se disciplínou dobře etablovanou v rámci metodologie sociálních výzkumů svými specifickými předpoklady, prostředky i cíli. Disponují teoriemi na střední úrovni, množstvím relevantních hypotéz a inspirativních výzkumných otázek, které čekají na ověření a zodpovězení. Lze definovat soubor metod, které v tomto rámci vznikly a reálně se používají k testování výzkumných nástrojů, či které naopak slouží k ověřování kladených hypotéz a teorií.

Mají svoji institucionální základnu v podobě pravidelných konferencí a seminářů, v rámci velkých konferencí zaujímají pevné místo mezi dalšími tematickými bloky nebo jsou přinejmenším součástí panelů o kvalitě měření. Centrum kognitivních přístupů na Michiganské univerzitě pořádá pravidelně výuku této metodologie v rámci letní školy, k praktickému uplatňování získaných poznatků dochází ve speciálních kognitivních laboratořích i běžných výzkumných organizacích. Koncepce vzniklé v jejich rámci se stávají pravidelnou výbavou metodologických učebnic i monografií věnujících se metodologii výzkumných šetření komplexně.

Průnik kognitivních teorií už se přitom netýká pouze oblasti formulace otázek do dotazníku, jak tomu bylo na počátku hnutí, v současnosti zasahuje i do dalších oblastí a fází výzkumného procesu [Herrmann 1999], jako je kognitivně

přístupné grafické zpracování výzkumných nástrojů [Couper 1999], vizualizace metod analýzy kategoriálních dat [Friendly 1999] nebo grafů a map [Lewandowsky 1999]. Kognitivní revoluce v psychologii a její rozšíření do dalších věd v současné době evidentně pokračuje a zasahuje stále širší oblast společenskovedního bádání.

Etablování kognitivních přístupů přineslo také nové formulace některých klasických otázek, jako je například pojetí výzkumné chyby [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000:314]. K dosavadním statistickým modelům byly přidány kognitivní modely chyb výzkumu a v současné době jsou zřetelné snahy o jejich kombinaci [Groves 1999]. Zatímco statistické modely se zabývají důsledky různých typů chyb na odhady odvozené z výsledků výzkumů, kognitivní modely se zaměřují na zdroje chyb [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 319] Kognitivní přístupy proto mohou dobře fungovat při detailnějším zpracování statistických modelů, když jim poskytují přesnější odkazy k rizikovým oblastem a okolnostem. Kromě toho mohou kognitivní modely výzkumné chyby přímo redukovat, pokud jsou využívány již ve fázi přípravu výzkumného nástroje nebo výběrového designu, anebo nepřímo jejich vliv alespoň snížit, pokud je jich využito k úpravě odhadů výsledků výzkumu.

Oproti očekáváním vůči novému směru nebylo dosaženo idealistických plánů formulovaných u jeho zrodu. Vliv kognitivních přístupů na psychologii a její teorie nedosáhnul očekávané míry, přispěl spíše pouze k odhalení nebo prozkoumání izolovaných fenoménů, kterými se kognitivní psychologie do té doby podrobněji nezabývala. Takovými oblastmi jsou například časové vzpomínky a speciálně efekt teleskopu, vlivy kontextu na způsob zpracování informace nebo oblast způsobů odhadu frekvencí [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 337].

Opačný směr působení byl rozhodně v krátké historii dominantní a metodologie průzkumů tedy využívala poznatky kognitivní psychologie v míře podstatně větší. Přesto se ani toto neobešlo bez omylů a chyb. Jak přiznávají Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 338], v některých případech došlo ke všem druhům omylů, kterých se lze dopustit při přejímání poznatků jedné disciplíny disciplínou jinou. Proto byly v určité fázi přebírány špatné problémy (zaměření pouze na kognitivní procesy respondentů a opomíjení situačních vlivů, interakce, osoby tazatele atp.) nebo špatné teorie (např. spoléhání na analýzu protokolů, nebo nekritické přijímání výsledků kognitivních rozhovorů, které jsou v původním oboru již do značné míry překonány). Kromě toho docházelo v některých případech také ke špatné aplikaci používaných koncepcí (uspokojení nalezením

problému, malá snaha o jeho koncepční vyřešení) nebo ke špatným řešením konkrétních problémů (např. řešení problému s porozuměním otázce zavedením dlouhých definicí, které kladou obrovské nároky na pracovní paměť).

I v případě dvou úspěšně se rozvíjejících se směrů, tj. rozvíjení teorie a praktické aplikace se zrcadlí určitá dvojakost celé oblasti zahrnuté pod hlavičkou kognitivních přístupů. Na jedné straně lze zaznamenat snahu porozumět co nejlépe obecné povaze situace zodpovídání dotazu v rámci průzkumu a získané principy aplikovat na široké spektrum výzkumných otázek; tedy na základě poznání zúčastněných kognitivních procesů vytvářet otázky a dotazníky se sníženou hladinou chybovosti. Na druhé straně ovšem nelze přehlédnout, že hlavní zájem kognitivních laboratoří při velkých výzkumných institucích je především pretest otázek, bez hlubší snahy o zobecňování získaných výsledků, či dokonce tvorbu teorie [Willis, DeMaio a Harris-Kojetin 1999: 133 - 134]. Typické rozštěpení teoretických aspirací a výzkumné praxe se tak dostává na pořad dne i v této oblasti, přičemž vzájemná kritika může být vedena z obou pozic. Na jedné straně lze často i z vyjádření samotných teoreticky zaměřených autorů vyvodit, že ucelená teorie procesu zodpovídání otázek je ještě dosti vzdálená a že dávat v současné situaci nějaká obecně platná doporučení je značně problematické [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 244 - 268], na straně druhé lze utilitární přístup kognitivních laboratoří oprávněně kritizovat za to, že nevyužívá všech dostupných nástrojů kognitivního testování, nýbrž obvykle ten nejjednodušší či nejméně nákladný, nevyjasňují validitu používaných metod a že své poznatky dostatečně přehledně neevidují, nepublikují a nemají snahu přispět k tvorbě obecné teorie [Schwarz 1999: 70 - 71; O'Muircheartaigh 1999: 51].

7.2. VÝZVY V KONTEXTU VÝZKUMNÉ METODOLOGIE

I přes nezanedbatelné pokroky a množství poznání, které kognitivní přístupy již přinesly, nelze říci, že by se jejich cíl nějak zásadně přiblížil okamžiku naplnění. Po letech nadšení a horečného praktického i teoretického zkoumání se kognitivní přístupy v současné době nacházejí ve stadiu ujasňování základních východisek, kritérií i cílů zkoumání. Množství nashromážděného empirického materiálu i teoretických koncepcí, hypotéz a otázek je v současné době uspořádáváno podél konzistentních os, které by do budoucna měly definovat

prostor bádání v této oblasti. V souvislosti s takovou reflexí nutně vyplouvají na povrch mezery v dosavadním poznání i nedostatky stávajících koncepcí a metod. Kromě toho se někteří autoři vracejí k původnímu záměru úžeji propojit kognitivní metodologii průzkumu s oblastí základního kognitivně-psychologického výzkumu.

Po raném období víceméně izolované existence konečně dochází také k implementaci kognitivních přístupů do širších metodologických souvislostí sociálněvědního zkoumání, což je proces, který má na podobu jich samotných vliv zcela zásadní. Během tohoto procesu je totiž na kognitivní teorie i metody nahlíženo zvnějšku, jsou posuzovány více či méně nezainteresovanými pozorovateli a díky tomu se dostávají do přirozené konfrontace s dalšími přístupy. Právě tento moment je hybnou silou pro uspořádávání vnitřního prostoru kognitivních přístupů, je tlakem, který krotí entuziasmus z „pouhé“ krásy psychologických aspektů dotazování, nutí k reflexi a koncepčním úvahám.

Současně vede toto porovnávání k zásadní změně pohledu na metodologickou výbavu kognitivních přístupů. Po letech nekritického využívání různorodých subjektivních technik se množí pokusy o jejich zhodnocení, ověření jejich validity, porovnání poznávacích možností, efektivity atp. Nástroji zkoumání kognitivních procesů se stávají techniky vznikající mimo původní proud, velký pokrok lze v posledních letech zaznamenat zejména v aspektech matematizace. V tomto momentu samozřejmě nelze přehlédnout možné nebezpečí, které původní ideji kognitivních přístupů hrozí: dominance striktně kvantitativního měření a uplatňování statistických metod může vést na zcestí, ze kterého chtěly původně tyto přístupy značit cestu poukazy na to, že situaci dotazování nelze okleštit do zcela formalizované podoby. Na druhou stranu však nelze popřít, že jistá míra objektivizace kognitivních metod a s ní nutně spojená změna uvažování o předmětu zkoumání a pravidlech výzkumu ve vědeckém prostředí kredibilitě těchto přístupů jedině prospěje.

S ohledem na současný stav odvětví a nastíněné výzvy pro další vývoj lze očekávat živou budoucnost kognitivních přístupů a jejich stále širší a propracovanější zapojení do oblasti metodologie sociálního zkoumání. Věřím, že tato práce a související autorovy publikace přispějí k rozvoji tohoto procesu v prostředí sociálních věd a sociálního výzkumu v České republice, kde doposud příliš reflexe nezaznamenaly.

LITERATURA

- Almond, Gabriel A., Sydney Verba. 1963. *The Civic Culture*, Princeton, NJ: Princeton University Press
- Andrews, Frank M. 1984. "Construct Validity and Error Components of Survey Measures: a Structural Modeling Approach." *Public Opinion Quarterly* 48: 409-442.
- Baddeley, Alan. 1995. "Working Memory." Pp. 755-764 in Michael S. Gazzaniga (ed.). *The Cognitive Neurosciences*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bassili, John N. 1996. "The How and Why of Response Latency Measurement in Telephone Surveys." Pp. 319-346 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Belson, William. 1981. *The Design and Understanding of Survey Questions*. Aldershot: Gower.
- Bickart, Barbara, Maria Felcher M. 1996. "Expanding and Enhancing the Use of Verbal Protocols in Survey Research." Pp. 115-142 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Bolton, Ruth N., Tina Bronkhorst M. 1996. "Questionnaire Pretesting. Computer-Assisted Coding of Concurrent Protocols." Pp. 37-64 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Bradburn, Norman M., Carrie Miles. 1979. "Vague Quantifiers." *Public Opinion Quarterly* 43: 92-101.
- Bradburn, Norman M., Seymour Sudman, Brian Wansink. 2004. *Asking Questions: The Definitive Guide to Questionnaire Design - For Market Research, Political Polls, and Social and Health Questionnaires, Revised Edition*. San Francisco: Jossey-Bass.

- Brewer, Marilynn B., Layton N. Lui. 1996. "Use of Sorting Tasks to Assess Cognitive Structures." Pp. 373-385 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Buriánek, Jiří. 1998. *Kognitivní přístup – výzva pro sociologický výzkum deviace*. Nепublikovaná studie v rámci grantu GA UK č. 339/1998
- Campanelli, Pamela. 1997. "Testing Survey Questions: New Directions in Cognitive Interviewing." *Bulletin de Methodologie Sociologique* 55: 5-17.
- Campbell, Donald, Donald W. Fiske. 1959. "Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait Multimethod Matrices." *Psychological Bulletin* 56: 81-105.
- Cantril, Hadley, Edita Fried. 1944. "The Meaning of Questions" Pp. 3-22 in Hadley Cantril. *Gauging Public Opinion*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Cantril, Hadley. 1944. *Gauging Public Opinion*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Couper, Mick P. 1999. "The Application of Cognitive Science to Computer Assisted Interviewing." Pp. 277-300 in Monroe G. Sirken, Douglas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.). *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- DeMaio, Theresa, J., Ashley Landreth. 2004. „Do Different Cognitive Interviews Techniques Produce Different Results?“ Pp. 89-108 in Stanley Presser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Disman, Miroslav. 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- Draisma, Stasja, Wil Dijkstra. 2004. „Response Latency and (Para)Linguistic Expressions as Indicators of Response Errors.“ Pp. 131-148 in Stanley Presser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Evans, Geoffrey, Antony Heath, Mansur Lalljee. 1996. „Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate.“ *British Journal of Sociology*, 47: 93-112.

- Fazio, Russel H. 1995. "Attitudes as Object-Evaluation Associations: Determinants, Consequences and Correlates of Attitude Accessibility." Pp. 247-282 in Richard E. Petty, John A. Krosnick. (eds.). 1995. *Attitude Strength: Antecedents and Consequences*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Ferber, Robert. 1956. „The Effect of Respondent Ignorance on Survey Results.“ *Journal of the American Statistical Association* 51 (276): 576-586.
- Foddy, William H. 1993. *Constructing Questions for Interviews and Questionnaires: Theory and Practice in Social Research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Forsyth, Barbara, Jennifer M. Rothgeb, Gordon B. Willis. 2004 „Does Pretesting Make a Difference? An Experimental test.“ Pp. 525- 546 in Stanley Pressser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Fowler, Floyd Jackson Jr. 2004. „The Case for More Split-Sample Experiments in Developing Survey Instruments“. Pp. 173-188 in Stanley Pressser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Fowler, Floyd Jackson Jr., Charles F. Cannell. 1996. "Using Behavioral Coding to Identify Cognitive Problems with Survey Questions." Pp. 15-36 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Procscses in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Friendly, Michael. 1999. "Visualizing Categorical Data." Pp. 319-348 in Monroe G. Sirken, Douhlas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.). *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Gallup, George. 1947. "The Quintamensional Plan of Question Design." *Public Opinion Quarterly* 11: 385-393.
- Graesser, Arthur C., Sailaja Bommareddy, Shane Swamer, Jonathan M. Golding. 1996. "Integrating Questionnaire Design with a Cognitive Computational Model of Human Question Answering." Pp. 143-174 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Procscses in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.

- Grice, Paul H. 1975. "Logic and Conversation." Pp. 41–58 in Peter Cole, Jerry Morgan (eds.). *Syntax and Semantics: 3. Speech Acts*. New York: Academic Press.
- Groves, Robert M. 1996. "How Do We Know What We Think They Think Is Really What They Think?" Pp. 389-402 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Groves, Robert M. 2004. *Survey Error and Survey Costs*. New Jersey: Wiley.
- Herrmann, Douglas J. 1999 "Potential Contributions of the CASM Movement Beyond Questionnaire Design: Cognitive Technology and Survey Methodology." Pp. 267-275 in Monroe G. Sirken, Douglas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.). *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Heywood, Andrew. 1994. *Politické ideologie*. Praha: Victoria publishing.
- Hippler, Hans J., Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). 1987. *Social Information Processing and Survey Methodology*. New York: Springer-Verlag.
- Inglehart, Ronald. 1984. „The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society.“ Pp. 25-103 in J. Dalton, S. C. Flanagan, P. A. Beck (eds.). *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies*. Princeton: Princeton University Press.
- Intons-Peterson, M. J. 1983. "Image Paradigms: How Vulnerable are They to Experimenters' Expectations?" *Journal of Experimental Psychology: Human Perception & Performance* 9 (3): 394-412.
- Jabine, Thomas, Milton N. Straub, Judith Tanur, Roger Tourangeau (eds.). 1994. *Cognitive Aspects of Survey Methodology: Building a Bridge Between Disciplines*. Washington, DC: National Academy Press.
- Kitchelt, Herbert, Zdenka Mansfeldová, Radoslav Markowski, Gábor Tóka. 1999. *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation and Inter-party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitchelt, Herbert. 1992. „The Formation of Party Systems in East Central Europe.“ *Politics and Society* 20: 7-50.

- Komatsu, Loyd K. 1992. „Recent views on Conceptual Structure.“ *Psychological Bulletin* 112: 500-526.
- Kreidl, Martin 2004. „Porovnání práce výzkumných agentur na základě srovnání validity standardizovaných měřících instrumentů.“ Pp. 119-129 in Jindřich Krejčí (ed.). *Kvalita výzkumů volebních preferencí*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Krejčí, Oskar. 1994. *Kniha o volbách*. Praha: Victoria publishing.
- Lachman, Janet L., Roy Lachman, Earl C. Butterfield. 1979. *Cognitive Psychology and Information Processing: An Introduction*. Hillsdale NJ: Erlbaum.
- Lessler, Judith T., Barbara H. Forsyth. 1996. “A Coding System for Appraising Questionnaires.” Pp. 259-292 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Lewandowsky, Stephan. 1999. „Statistical Graphs and Maps: Higher Level Cognitive Processes.“ Pp. 349-362 in Monroe G. Sirken, Douglas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.). *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Martin, Elizabeth. 1986. *Report on the Development of Alternative Screening Procedures for the National Crime Survey*, Washington: Bureau of Social Science Research.
- Martin, Elizabeth. 2004. „Vignettes and Respondent Debriefing for Questionnaire Design and Evaluation.“ Pp. 149-171 in Stanley Presser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Matějů, Petr, Klára Vlachová a kol. 2000. *Nerovnost, spravedlnost a politika. Česká republika 1991-1997*. Praha: SLON.
- Moore, Jeffrey, Joanne Pascale, Pat Doyle, Anna Chan, Julia K. Griffiths. 2004. “Using Field Experiments to Improve Instrument Design: The SIPP Methods Panel Project.” Pp. 189-207 in Stanley Presser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Moss, Louis, Harvey Goldstein. (eds). 1979. *The Recall Method in Social Surveys*. London: NFER Publishing Co., Ltd.

- Novák, Miroslav. 1997. *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia*. Praha: Slon.
- Ostrom, Thomas M., Katherine M. Gannon. 1996. "Exemplar Generation. Assessing How Respondents Give Meaning to Rating Scales." Pp. 293-318 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Payne, Stanley. 1951. *The Art of Asking Questions*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- Poulton, E. C. 1989. *Bias in Quantifying Judgments*. London: Erlbaum.
- Presser, Stanley, Jennifer M. Rothgeb, Mick P. Couper, Judith T. Lessler, Elizabeth Martin, Jean Martin, Eleanor Singer (eds.). 2004. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New York: Wiley.
- Reeve, Bryce B., Louise C. Mâsse. 2004. "Item Response Theory Modeling for Questionnaire Evaluation." Pp. 247-273 in Stanley Presser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Rugg, Donald. 1941. "Experiments in Wording Questions: II." *Public Opinion Quarterly* 5: 91-92.
- Saris, Willem E., William van der Veld, Irmtraud Gallhofer. 2004. "Development and Improvement of Questionnaires Using Predictions of Reliability and Validity." Pp. 275-297 in Stanley Presser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Sartori, Giovanni. 1990. „The Sociology of Parties: A Critical Review.“ Pp. 150-184 in Peter Mair (ed.). *The West European Party System*. New York: Oxford University Press.
- Sedláková, Miluše. 2004. *Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie. Mentální reprezentace a mentální modely*. Praha: Grada Publishing.
- Schaeffer, Nora Cate, Douglas W. Maynard. 1996. "From Paradigm to Prototype and Back Again." Pp. 65-88 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.

- Schober, Michael, F. 1999. "Making Sense of Questions: An Interactional Approach." Pp. 77-93 in Monroe G. Sirken, Douglas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.). *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Schuman, Howard. 1966. „The Random Probe: a Technique for Evaluating the Validity of Closed Questions." *American Sociological Review* 31: 218-222.
- Schuman, Howard, Stanley Presser. 1981. *Questions and Answers in Attitude Surveys*. Orlando: Academic Press.
- Schwarz, Norbert, Gerald L. Clore. 1988. "How do I Feel About It? Informative Functions of Affective States." Pp. 46-62 in Klaus Fiedler, Joseph Forgas (eds.) *Affect, Cognition and Social Behavior*. Toronto: Hogrefe International.
- Schwarz, Norbert, Hans J. Hippler, Elisabeth Noelle-Neumann. 1991. "A Cognitive model of Response-order Effects in Survey Measurement." Pp. 187-201 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Context Effects in Social and Psychological Research*. New York: Springer-Verlag
- Schwarz, Norbert, Seymour Sudman (eds.). 1996. *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Schwarz, Norbert. 1999. „Cognitive Research into Survey Measurement: Its Influence on Survey Methodology and Cognitive Theory." Pp. 65-75 in Monroe G. Sirken, Douglas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.). *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Sirken, Monroe G., Douglas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.). 1999. *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Squire, Larry R. 1993. "The Organization of Declarative and Nondeclarative Memory." Pp. 219-227 in Taketoshi Ono, Larry R. Squire, Marcus E. Raichle, David I. Perrett, Masaji Fukuda (eds.). *Brain Mechanisms of Perception and Memory: from Neuron to Behavior*. New York: Oxford University Press.
- Sternberg, Robert J. 2002. *Kognitivní psychologie*. Praha: Portál.
- Sternberg, Robert, J. 1969. „Memory-scanning: Mental Processes Revealed by Reaction-time Experiments." *American Scientist* 4: 421-457.

- Sudman, Seymour, Norman M. Bradburn, Norbert Schwarz (eds.). 1996: *Thinking About Answers. The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Sudman, Seymour, Norman M. Bradburn. 1974. *Response Effects in Surveys: A Review and Synthesis*. Chicago: Aldine.
- Thagard, Paul. 2001. *Úvod do kognitivní vědy*. Praha: Portál.
- Tolman, Edward C. 1932. *Purposive Behavior in Animals and Men*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Tourangeau, Roger, Lance J. Rips, Kenneth Rasinski. 2000. *The Psychology of Survey Response*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tourangeau, Roger. 1984. "Cognitive Science and Survey Methods." Pp. 73-100 in Thomas B. Jabine, Miron L. Straf, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds). *Cognitive Aspects of Survey Methodology: Building a Bridge Between Disciplines*. Washington, DC: National Academy Press.
- Tourangeau, Roger. 1999. "Context Effects on Answers to Attitude Questions." Pp. 111-131 in Monroe G. Sirken, Douglas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.). *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Tourangeau, Roger. 2004. „Experimental design Considerations for Testing and Evaluating Questionnaires“ Pp. 209-224 in Stanley Presser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Turner, Charles F., Elizabeth Martin (eds.). 1982. *Surveys of subjective Phenomena*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- van der Zouwen, Johannes, Johannes H. Smith. 2004. "Evaluating Survey Questions by Analyzing Patterns of Behavior Codes and Question-Answer Sequences: A Diagnostic Approach." Pp. 109-130 in Stanley Presser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Vinopal, Jiří. 2003. „Kdo je `levičák` a kdo `pravičák`?“ *Naše společnost (1-2)*: 18-22.
- Vinopal, Jiří. 2003. *Koho poznáme a koho nikoli?* Tisková informace CVVM SOÚ AV ČR, 10. 12. 2003.

-
- Vinopal, Jiří. 2006. „Empirická přístupnost levo-pravé politické orientace“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 42 (1): 129 – 148.
- Vlachová, Klára, Petr Matějů. 1998. „Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice.“ *Sociologický časopis* 2: 145-170.
- Willis, Gordon B. 2004. „Cognitive Interviewing Revisited: A Useful Technique, in Theory?“ Pp. 23-43 in Stanley Presser et al. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New Jersey: Wiley.
- Willis, Gordon B. 2005. *Cognitive Interviewing. A Tool for Improving Questionnaire Design*. London: Sage.
- Willis, Gordon B., Theresa DeMaio, Brian Harris-Kojetin. 1999. „Is the Bandwagon Headed to the Methodological Promised Land? Evaluating the Validity of Cognitive Interviewing Techniques.“ Pp. 133-153 in Monroe G. Sirken, Douglas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.). *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Wilson, Timothy D., Sara D. Hodges. 1992. „Attitudes as Temporary Constructions.“ Pp. 37-66 in Leonard L. Martin, Abraham L. Tesser (eds.). *The Construction of Social Judgements*. New York: Springer-Verlag.
- O`Muircheartaigh, Colm. 1999. CASM: Successes, Failures, and Potential. Pp. 39-61 in Monroe G. Sirken, Douglas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.). *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.